

**UJEDINJENE
NACIJE**

Međunarodni sud za krivično gonjenje
lica odgovornih za teška kršenja
međunarodnog humanitarnog prava
počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije
od 1991. godine

Predmet br. IT-03-67-T

Datum: 31. mart 2016.

Original: FRANCUSKI

PRETRESNO VEĆE III

U sastavu: sudija Jean-Claude Antonetti, predsjedavajući
sudija Mandiaye Niang
sudija Flavia Lattanzi

Sekretar: g. John Hocking

Presuda od: 31. marta 2016.

TUŽILAC

protiv

VOJISLAVA ŠEŠELJA

JAVNO

**DELIMIČNO SUPROTNO MIŠLJENJE SUDIJE
FLAVIE LATTANZI – KORIGOVANA VERZIJA**

Tom 3

Tužilaštvo:

Mathias Marcussen

Optuženi:

Vojislav Šešelj

SADRŽAJ

I. OPŠTA ATMOSFERA ZASTRAŠIVANJA.....	1
II. NEDOSTATAK OBRAZLOŽENJA	2
III. PITANJA U VEZI S DOKAZIMA.....	5
IV. KONTEKST.....	6
V. KRIVIČNA DELA.....	7
A. ZLOČINI PROTIV ČOVEČNOSTI.....	8
1. Postojanje oružanog sukoba kao preduslov za nadležnost Veća za zločine protiv čovečnosti.....	8
2. Postojanje rasprostranjenog i sistematskog napada na civilno stanovništvo	9
VI. KRIVIČNA ODGOVORNOST OPTUŽENOG.....	13
A. FIZIČKO POČINJENJE	13
1. Diskriminatorno omalovažavanje grupe ili njenih pripadnika putem govora i granice slobode izražavanja	15
(a) Jurisprudencija međunarodnog krivičnog prava	15
(b) Međunarodno pravo ljudskih prava	16
(c) Nacionalni zakoni i jurisprudencija.....	18
2. Omalovažavanje neke zajednice kao stvarna diskriminacija.....	20
3. Diskriminatorno omalovažavanje neke zajednice kao uskraćivanje ili kršenje osnovnog prava na dostojanstvo i prava na bezbednost	20
4. Isti stepen težine kao i za druge zločine protiv čovečnosti.....	21
B. UDRUŽENI ZLOČINAČKI PODUH VAT	22
1. Postojanje zajedničkog cilja inkriminisanog UZP-a i množina učesnika.....	22
2. <i>Mens rea</i> učesnika u inkriminisanom UZP-u	28
C. PODSTICANJE	28
1. Preliminarne napomene	28
2. Sadržaj govora koje je držao optuženi	30
3. Sredstva kojima su se govori širili u javnosti	34
4. Uticaj govora optuženog	37
D. POMAGANJE I PODRŽAVANJE.....	41
1. Uvodne napomene	41
2. Vidovi pružene pomoći i moralne podrške.....	42
3. Pružanje pomoći kao oblik kriminalnog saučesništva sa <i>šešeljevcima</i>	44
VII. ZAKLJUČAK	47

I. OPŠTA ATMOSFERA ZASTRAŠIVANJA

1. Žao mi je što izlaganje svog delimično suprotnog mišljenja moram da započnem napomenom da je prilog "delimično" ovde zapravo eufemizam. Uistinu, a što je neuobičajeno za suprotna mišljenja, ja se s većinom u Veću ne slažem gotovo ni oko čega – ni u pogledu prikaza konteksta, ni korišćenja dokaza, niti manjkave ili, u najboljem slučaju, šturo analize dokaza, ni u vezi sa ignorisanjem jurisprudencije, niti što se tiče zaključaka.

2. Ne stojim ni iza žestoke kritike usmerene na tužioca, Optužnicu i sve tužiočeve potonje podneske.

3. Istina je da je tužilac svoj posao trebalo da obavi bolje. Međutim, mišljenja sam da je, i u starom i u novom sastavu, pre Veće to koje je podbacilo, bez obzira na složenost predmeta i teškoće s kojima smo se susretali, posebno kad je reč o postupanju optuženog sa svedocima i njegovom remećenju postupka.

4. Usled pomenutih teškoća, pred ovim Međunarodnim sudom pokrenuto je više postupaka zbog nepoštovanja Suda, od kojih su tri okončana osudom optuženog na ukupnu kaznu zatvora od gotovo pet godina zbog obelodanjivanja identiteta izvesnih zaštićenih svedoka,¹ što je predstavljalo očiglednu strategiju zastrašivanja s njegove strane. U jednom drugom postupku, vođenom protiv najbližijeg saradnika optuženog – Ljubiše Petkovića, načelnika ratnog štaba SRS-a – Petkoviću je izrečena kazna zatvora od četiri meseca jer je odbio da svedoči nakon što je prethodno dao izjave u prilog tužilaštvu,² koje su optuženog ozbiljno teretile. Još jedan postupak zbog zastrašivanja svedoka, koji su svedočili u glavnom predmetu protiv optuženog i u poslednjem predmetu protiv optuženog zbog nepoštovanja suda rezultirao je izdavanjem naloga za hapšenje dva člana njegovog tima odbrane i jednog njegovog bivšeg saradnika.³ Taj postupak je i dalje u toku na Međunarodnom sudu, pošto Srbija naloge za hapšenje još uvek nije izvršila.

5. Svi ovi postupci svedoče o tome da su svedoci tužilaštva bili izloženi atmosferi zastrašivanja, ucena, pretnji i straha. Takva atmosfera tokom svedočenja na pretresu bila je uočljiva

¹ *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.2, "Javna redigovana verzija 'Presude po navodima o nepoštovanju suda' od 24. jula 2009", 27. januar 2010; *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.2-A, "Drugostepena presuda", 22. avgust 2011; *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.3, "Javna redigovana verzija presude izrečene 31. oktobra 2011.", 4. april 2012; *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.3-A, "Drugostepena presuda", 29. januar 2013; *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.4, "Redigovana verzija presude izrečene 28. juna 2012", 13. juli 2012; *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-R77.4-A, "Javna redigovana verzija presude po navodima o nepoštovanju suda", 7. avgust 2013.

² *Ljubiša Petković*, predmet br. IT-03-67-R77.1, "Redigovana verzija presude izrečene 11. septembra 2008", 11. septembar 2008; C11; C12; C18.

kako u slučaju svedoka koji su imali dovoljno hrabrosti da dođu da svedoče u prilog tužilaštva, tako i u slučaju onih koji su se, davši saglasnost da budu pozvani, odazvali na poziv tužilaštva, ali su na pretresu porekli svoje izjave prethodno date tužiocu.

6. Mnogobrojne izjave koje su timu odbrane "dale" osobe od kojih su se neke već nalazile na spisku svedoka tužilaštva na osnovu pravila 65ter još jedan su dokaz da je za vreme procesa vladala atmosfera zastrašivanja.⁴ Cilj tih izjava bilo je poricanje svedočenja datog *viva voce* i one su često stizale faksom – na srpskom – sutradan ili nekoliko dana posle svedočenja. Zbog nedostatka pouzdanosti i dokazne vrednosti *prima facie*, Veće je odlučilo da ih prestane prihvatati. Međutim, optuženi ih je na pretresu čitao i one su stoga ušle u transkripte pretresa.

7. Pa ipak, većina u Veću, dok je odmeravala težinu dokaza zarad izvođenja svojih zaključaka, ovu atmosferu zastrašivanja uopšte nije uzela u obzir, što je pogrešno.⁵

II. NEDOSTATAK OBRAZLOŽENJA

8. U Drugostepenoj presudi u predmetu *Bizimungu* jasno je utvrđeno sledeće:

Prema članu 22(2) Statuta i pravilu 88(C) Pravilnika, pretresna veća dužna su da daju obrazloženje. Shodno tome, pretresno veće treba jasno i razložno da izloži činjenične i pravne zaključke na kojima je zasnovalo svoju odluku da optuženom izrekne osuđujuću ili oslobađajuću presudu. Obrazloženost prvostepene presude od suštinskog je značaja za pravičnost presuđivanja od strane Međunarodnog suda i, između ostalog, omogućava stranama u postupku svrsishodnu primenu prava na žalbu, a Žalbenom veću da razume i preispita zaključke pretresnog veća.

9. Jasno je, dakle, da je obrazloženje pravnih i činjeničnih zaključaka u presudi preko potrebno, ne samo optuženom kojem je izrečena osuđujuća presuda, već i tužiocu ako je optuženom izrečena oslobađajuća presuda. Upravo zahvaljujući tom obrazloženju strane u postupku su potom u mogućnosti da u punom smislu ostvare svoje pravo na ulaganje žalbe na presudu, a Žalbeno veće može da razume i preispita zaključke do kojih je došlo pretresno veće.

10. Ja sam lično imala velikih teškoća da shvatim rezonovanje većine u Veću o mnogim aspektima, upravo zbog nedostatka obrazloženja.

³ *Tužilac protiv Petra Jojića i drugih*, predmet br. IT-03-67-R77.5, "Nalog o ukidanju poverljivog statusa naloga umesto optužnice i naloga za hapšenje", 1. decembar 2015.

⁴ V. npr. VS-033, T(e) 5576-5577; Asim Alić, T(e) 7140; VS-1055, T(e) 7851-7855; Perica Kolbar, T(e) 8132-8134; VS-2000, T(e) 14101-14103; VS-067, T(e) 15496.

⁵ Sudija Mandiaye Niang ovaj aspekt zasigurno nije uzeo u obzir pošto nije bio prisutan na pretresima.

11. Na primer, kad je reč o rezonovanju većine o rasprostranjenom i sistematskom napadu kao kontekstualnom elementu zločina protiv čovečnosti, većina tvrdi da "nisu predočeni dokazi koji nepobitno pokazuju" da je izvršen takav napad, jer "predočeni i analizirani dokazi pre ukazuju na stanje oružanog sukoba između neprijateljskih vojnih snaga, s civilnim komponentama". Da li se time želi reći da su svi civili bili borci? To je nejasno. Ja u svakom slučaju mogu da ustvrdim da su Veću predočeni mnogobrojni dokazi o rasprostranjenom i sistematskom napadu u Hrvatskoj i BiH, kao i dokazi dovoljni za zaključak o postojanju napada, uključujući i u Vojvodini. Takođe napominjem da, čak i kad većina u Veću u Presudi ukazuje na to da je razmotrila predočeni dokaz, ona ga tek zbrda-zdola navodi u fusnotama, bez istinske analize koja bi omogućila da se shvati kako je došla do nekog konkretnog zaključka.

12. Još jedan primer: u delu u kojem govori o podsticanju, većina u Veću je dala posebno šturu analizu dokaza u odnosu na *actus reus* ovog oblika odgovornosti saučesnika koji se optuženom stavlja na teret, te ostaje nejasno zašto je jednim dokazima pridala veću težinu nego nekim drugima, kao i zašto nije pridala težinu dokaznim predmetima koji pokazuju da je optuženi imao veliki uticaj na svoje pristalice i dobrovoljce SRS-a koji su učestvovali u navedenim zločinima. Teško je shvatiti i zašto u svojoj analizi većina nije uzela u obzir značajne faktore kao što su, na primer, sredstva kojima se optuženi služio da bi uticao na ponašanje počilaca krivičnih dela, ponavljanje istih inkriminirajućih izjava tokom određenog vremenskog perioda, širi kontekst raspada bivše Jugoslavije i ekstremnih međunacionalnih napetosti u kojem su se ta dela odigrala, kao i činjenicu da se postojeće stanje stvari pogoršavalo nakon govora za koje se optuženi tereti.

13. I poslednji vrlo indikativan primer nedovoljno obrazloženog, a i nedoslednog pristupa većine u Veću: u delu Presude u kojem razmatra govor optuženog u Hrtkovcima, većina se na svedoka VS-061 poziva kao na svedoka koji je istovremeno i verodostojan i neverodostojan, i bez ikakvog objašnjenja skače s jedne ocene na drugu, ali zato konstatuje da kad je svedok govorio istinu, ona nije išla u prilog tužiocu.⁶ A kako je to većina ustanovila kada je ovaj svedok govorio istinu, a kada nije bio verodostojan? To ostaje tajna, jer za to nije ponuđeno nikakvo objašnjenje, niti je njegovo svedočenje razmotreno u kontekstu drugih dokaza o istom pitanju.

14. Što se, konkretno, merodavne sudske prakse tiče, u Drugostepenoj presudi u predmetu *Hadžihasanović* (par. 13) Žalbeno veće je potvrdilo da obaveza prvostepenog veća da iznese obrazloženje ne znači da veće "mora opširno govoriti o kompletnoj praksi Međunarodnog suda u

⁶ Tako se u par. 195 Prvostepene presude većina u Veću uopšteno poziva na svedoka VS-061, pominjući probleme u vezi s njegovom izjavom; u par. 196 i 341 većina se poziva na njegovo svedočenje, dok ga u par. 333 odbacuje, ne objašnjavajući svoj kontradiktorni pristup.

vezi s dotičnim pravnim pitanjima; dovoljno je da navede presedane na kojima zasniva svoje zaključke".

15. Za većinu u Veću, međutim, sudska praksa Međunarodnog suda očigledno nije zasluživala da bude uzeta u obzir, s obzirom na to koliko je često većina prenebregla da se pozove na merodavno pravo.

16. Tako je pozivanje na merodavno pravo vrlo tanko u delu teksta koji se odnosi na utvrđivanje uslova za primenu člana 5 Statuta, u kojem je uslov postojanja oružanog sukoba i rasprostranjenog i sistematskog napada samo pomenut. Većina je, osim toga, u tom pogledu izvukla nerazumne zaključke, poput onog da je odbacila postojanje oružanog sukoba u Vojvodini ili pak zaključka da u Hrvatskoj i BiH nije bilo rasprostranjenog i sistematskog napada, budući da je postojalo "stanje oružanog sukoba između neprijateljskih vojnih snaga, s civilnim komponentama".⁷

17. Merodavno pravo, na primer, uopšte nije pomenuto u delu o ratnim zločinima. To zatim omogućuje većini u Veću da se upusti u rezonovanje u kojem se brkaju, s jedne strane, vojni napad u kojem se ne pravi razlika između vojnih i civilnih ciljeva i, s druge strane, vojni napad usmeren na vojne ciljeve, ali koji je nesrazmeran, odnosno u kojem je došlo do bezobzirnog razaranja ili pustošenja gradova, sela i domova, neopravdanog vojnom nuždom⁸.

18. Povrh toga, u retkim slučajevima kad se i pozove na merodavno pravo, kao u delu teksta u vezi s odgovornošću optuženog, većina u Veću se udaljava od utvrđene sudske prakse Međunarodnog suda, ne dajući za to baš nikakvo obrazloženje.

19. Isto tako, kad je posredi podsticanje, većina bez ikakvog objašnjenja primenjuje pojam podsticanja koji nije u saglasnosti s pojmom koji je definisalo Žalbena veće Međunarodnog suda.⁹ Jasno mi je da je koherentno obrazloženje bilo teško dati pošto sudska praksa u predmetu *Aleksovski* prvostepena veća obavezuje da slede pravo koje je utvrdilo Žalbena veće, no većina u Veću je bila ipak dužna da ponudi makar nekakvo objašnjenje.

20. Isti pristup većina je imala i u vezi s eventualnim dolusom kao alternativnom formom subjektivnog obeležja dela podsticanja i dela pomaganja i podržavanja. Ovaj oblik *mens rea* većina uopšte ne pominje u merodavnom pravu, uprkos tome što i u vezi s tim aspektom postoji dobro utvrđena sudska praksa.

⁷ V. par. 192 Presude.

⁸ V. par. 204 i konkretno fusnote 172, 175.

⁹ V. par. 91 dole.

21. Ono što takođe nedostaje, u delu koji se odnosi na *actus reus* podsticanja, jeste analiza "govora mržnje" iz perspektive koju ću izložiti u delu teksta u vezi s fizičkim počinjenjem.

III. PITANJA U VEZI S DOKAZIMA

22. U vezi sa svedocima koji su na pretresu u potpunosti ili delimično povukli svoje prethodne pismene izjave Veće je navelo da se pridržavalo uputstava Žalbenog veća, koje je naglasilo kako je vrlo važno da sudije pretresnih veća za svaki zaseban slučaj objasne zašto su se oslonile na neku raniju pismenu izjavu svedoka, a ne na njegovo svedočenje *viva voce*.¹⁰ Uprkos tome, većina u Veću potom nije objasnila zašto se ponekad odlučila da veću težinu prida ranijim pismenim izjavama svedoka nego njihovom svedočenju *viva voce*, a ponekad da se istovremeno osloni i na svedočenje i na pismenu izjavu istog svedoka.¹¹ Ovo je još jedan primer nedovoljne obrazloženosti presude. Lično smatram, nakon što se za svaki slučaj posebno i pažljivo razmotre svi dokazi uvršteni u spis, kao i kad se uzme u obzir da je optuženi svojim ponašanjem zastrašivao svedoke na pretresima koji su prenošeni u sredstvima javnog informisanja u Srbiji i na internet stranici SRS-a, na kojoj su obelodanjivani identiteti zaštićenih svedoka, da je u ovom predmetu trebalo pridati veću težinu ranijim pismenim izjavama nego *viva voce* svedočenjima "svedoka koji su povukli svoje izjave". Uostalom, takva sveukupna atmosfera zastrašivanja je čak rezultirala izdavanjem naloga, objavljenog u decembru 2015. godine, za hapšenje dva člana tima odbrane optuženog, kao i naloga za hapšenje jednog od njegovih nekadašnjih saradnika, kako sam već istakla gore u tekstu.¹²

23. Povrh toga, ne slažem se ni s odlukom većine da ne uzme u obzir dokaze prihvaćene zbog toga što ukazuju na dosledan obrazac ponašanja, zasnovanoj na pretpostavci da takvi dokazi samo dupliraju veoma slične optužbe.¹³ Smatram da je Veće te dokaze trebalo da uzme u obzir na osnovu uputstava datih u Odluci od 20. septembra 2007, u kojoj se podseća da se dokazi u vezi s doslednim obrascem ponašanja mogu koristiti da se utvrdi sledeće: (i) cilj i metode udruženog zločinačkog poduhvata za koji se optuženi tereti u Optužnici, stepen koordinacije i saradnje pojedinaca i ustanova koji su navodno učestvovali u udruženom zločinačkom poduhvatu, vezama, obuci i prebacivanju dobrovoljaca i učešće optuženog u njima; (ii) upućenost optuženog u ponašanje

¹⁰ V. par. 26-27 Presude.

¹¹ V. npr. par. 147 Prvostepene presude (gde se većina u Veću istovremeno poziva na svedočenje svedoka Zorana Rankića i na njegovu prethodnu pismenu izjavu P1076); par. 216, fusnote 197-198 Prvostepene presude (gde se istovremeno upućuje na svedočenje Nenada Jovića i na njegovu raniju izjavu P1077); par. 250, fusnote 269-270 i 275 Prvostepene presude (gde se poziva isključivo na prethodnu pismenu izjavu P634 Aleksandra Stefanovića i na prethodne zapečaćene pismene izjave P1077 i P1085 Nenada Jovića).

¹² V. *supra*, fusnota 3.

¹³ V. par. 29 Presude.

dobrovoljaca; (iii) opšti elementi kampanje progona u Hrvatskoj za koju se optuženi tereti u tački 1 Optužnice.¹⁴

24. Ne slažem se ni s odlukom većine, koja ignoriše sudsku praksu Međunarodnog suda,¹⁵ da govore održane u periodu izvan vremenskog okvira Optužnice ne uzme u obzir kao relevantan dokaz prilikom razmatranja podsticanja, nakon što je većina u Veću zaključila da Presuda treba da bude zasnovana jedino na govorima koji ulaze u precizno definisan vremenski okvir Optužnice.¹⁶

25. Naposljetku, napominjem da je većina u Veću, suprotno svojoj odluci po pitanju presuđenih činjenica – naime, da te činjenice počivaju samo na presumpciji, te da mogu biti oborene suprotnim dokazima koje je Veće direktno ispitalo¹⁷ – te presuđene činjenice sasvim ili u ogromnoj meri zanemarila, uz argument da su osporene predmetnim dokazima, kojima u Presudi nema ni traga.¹⁸

IV. KONTEKST

26. Većina u Veću je čak i opšti kontekst događaja navedenih u Optužnici opisala ne osvrnuvši se na dokaze uvrštene u spis, iz kojih jasno proizlazi da su se teškoće u suživotu tri nacionalnosti u bivšoj Jugoslaviji poglavito počele javljati kad je Srbija, pod Miloševićevim režimom, pokušala da uspostavi prevlast nad ostalim republikama i zajednicama. Želim ukratko da podsetim na te događaje koji su prethodili procesu otcepljenja, u svetlu dokaza prihvaćenih tokom postupka.

27. Tri konstitutivne nacionalnosti SFRJ povele su međusobni dijalog o konfederalizaciji šest republika ili njihovom eventualnom otcepljenju od savezne države mirnim putem. Kraha tih napora treba u prvom redu pripisati rastućoj hegemoniji Srbije, koju je Slobodan Milošević, njen politički vođa, a zatim i predsednik od maja 1989. godine, pokušavao da nametne drugim republikama u ime zaštite srpskih interesa.¹⁹

¹⁴ V. fusnotu 10 Prvostepene presude; *Tužilac protiv. Vojislava Šešelja*, predmet br. IT-03-67-PT, "Odluka po zahtevu broj 311 da Pretresno veće III razjasni pretpretresni podnesak Tužilaštva", 20. septembar 2007.

¹⁵ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana*, par. 315. Utvrđeno je pravo da odredbe Statuta o vremenskoj nadležnosti Međunarodnog suda ne zabranjuju prihvatanje dokaza koji se odnose na događaje pre perioda obuhvaćenog optužnicom onda kada prvostepeno veće smatra da su takvi dokazi relevantni, da imaju dokaznu vrednost i da ne postoji preki razlog za njihovo isključenje. Na primer, prvostepeno veće može valjano prihvatiti i osloniti se na dokaze koji se odnose na događaje pre 1994, ako je tim dokazima svrha da se pojasni dati kontekst, da se posredno utvrde obeležja (posebno *mens rea*) zločinačkog ponašanja koje se dogodilo tokom perioda obuhvaćenog optužnicom, ili da se pokaže dosledan obrazac ponašanja. V. takođe *Prlić*, Odluka po zahtjevu Slobodana Praljka za pojašnjenje u vezi s vremenskim okvirom navoda o udruženom zločinačkom poduhvatu, 15. januar 2009, str. 9.

¹⁶ V. par. 301 Presude.

¹⁷ V. par. 30 Presude.

¹⁸ V. npr. fusnota 172 Presude i Odluka od 8. februara 2010, 44-122.

¹⁹ Odluka od 10. decembra 2010, Dodatak, činjenice br. 48-50; Yves Tomić, pretres od 30. januara 2008, T(e) 2986; Đuro Matovina, pretres od 13. maja 2008, T(e) 6748; VS-1013, Yves Tomić, pretres od 25. marta 2008, T(e) 5184-5185; P164, str. 64-66; P1137, str. 12905-12906, 12996-13011.

28. Dana 28. juna 1989. godine, prilikom proslave šestogodišnjice Kosovske bitke, Milošević se predstavio kao zaštitnik i branilac Srba širom Jugoslavije, izjavivši da nikome neće dozvoliti da dira srpski narod.²⁰

29. Prvi konkretni znaci Miloševićevog pokušaja hegemonizacije bili su vidljivi već 1988, kad su smenjeni organi vlasti u Vojvodini, i 1989. godine, kad je Republika Srbija toj pokrajini ukinula poseban autonomni status, što je učinila i s Kosovom, kako bi obe pokrajine u potpunosti integrisala u Republiku Srbiju.²¹

30. Vojvodini, srpskoj pokrajini koja se graniči s Hrvatskom, tačnije oblastima istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srema, a u kojoj je živelo mnogo Hrvata, oduzet je tako specifičan identitet koji je imala u odnosu na druge delove Srbije.²²

31. Dok su se Hrvatska i Slovenija 1990. godine i dalje zalagale za konfederalizaciju SFRJ, Srbija se tom procesu suprotstavila, želeći upravo da ojača centralnu saveznu vlast²³ i zagovarajući, zajedno sa Srbima iz Hrvatske i Bosne, autonomiju onih teritorija u Hrvatskoj i Bosni za koje je smatrala da su srpske.²⁴ Radikalizacija takvih različitih pozicija podstakla je prve pojave nasilja na tim područjima. Takođe je dovela do toga da su, s jedne strane, Slovenija i Hrvatska organizovale referendume o svom budućem statusu, na kojima je u decembru 1990. godine, odnosno u maju 1991. godine, velikom većinom glasova izglasana nezavisnost,²⁵ dok su, s druge strane, Srbi u Hrvatskoj i BiH, uz podršku Srbije, zatražili nezavisnost "svojih" autonomnih oblasti radi priključenja Srbiji.²⁶

V. KRIVIČNA DELA

32. Pre svega želim da izrazim svoje duboko neslaganje s krajnje površnim načinom na koji je većina u Veću analizirala dokaze o zločinima počinjenim na terenu.

²⁰ Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenice br. 48-49; P261, Drugi deo, str. 73.

²¹ Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenice br. 26-27; P164, str. 64-65.

²² Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenica br. 27; VS-007, T(e) 6110 (zatvorena sednica); P377.

²³ Glavne ličnosti u paralelnim strukturama u SAO Krajini bile su načelnik Službe državne bezbednosti Srbije Jovica Stanišić i njegov pomoćnik Franko Simatović. Te paralelne strukture suprotstavile su se pokušaju pregovora o mirnom rešenju, koji su inicirali predsednici nekih hrvatskih opština i ministar unutrašnjih poslova Hrvatske Jovo Vitas, a jedan čovek blizak Milanu Martiću i Dušanu Orloviću jednom od pregovarača zapretio je i fizičkom likvidacijom. V. P1137, str. 12920, 12934-12936.

²⁴ Presuda, par. 38, 43-46, 49-50.

²⁵ Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenice br. 56, 58; Yves Tomić, T(e) 2986.

²⁶ V. P896; P897; P1137, str. 12903-12911; P1139, str. 1-3. U vezi s Bosnom, v. Presuda, par. 43-44, 46.

A. Zločini protiv čovečnosti

1. Postojanje oružanog sukoba kao preduslov za nadležnost Veća za zločine protiv čovečnosti

33. Veće je jednoglasno zaključilo da je tokom čitavog perioda obuhvaćenog Optužnicom u Hrvatskoj i BiH postojao oružani sukob. Međutim, što se Vojvodine tiče, većina u Veću je tek šturo zaključila da oružanog sukoba u Vojvodini nije bilo, i to na osnovu toga što nema "nepobitne" veze između, s jedne strane, oružanog sukoba u Hrvatskoj i BiH i, s druge strane, situacije u Vojvodini.

34. Ja sam pak uverena da je takva veza i te kako postojala, posebno s oružanim sukobom u Hrvatskoj. Tačno je, to takođe moram da napomenem, da se na teritoriji SFRJ, u okviru koje je Srbija bila autonomna republika koja je obuhvatala i Vojvodinu, nisu vodile borbe. Međutim, u skladu s jurisprudencijom Međunarodnog suda, veza s vođenjem neprijateljstava uslov je samo za ratne zločine, ali ne i za zločine protiv čovečnosti.

35. S druge strane, SFRJ je predstavljala jednu od zaraćenih strana u unutrašnjem oružanom sukobu sve do 27. aprila 1992. godine,²⁷ dana kad je na saveznom nivou priznata nezavisnost Hrvatske i BiH, te proglašena SRJ, u kojoj su bile ujedinjene Srbija i Crna Gora.²⁸ Od tog trenutka, uprkos prisustvu ostataka JNA na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine,²⁹ postojao je međunarodni oružani sukob, kako između SRJ i Hrvatske, tako i između SRJ i BiH. Dakle, sve savezne republike SFRJ, a od 27. aprila 1992. godine i obe savezne republike SRJ, tj. Srbija i Crna Gora, učestvovala su u oružanim sukobima.³⁰

36. Srbija je, konkretno, početkom 1991. godine vodila "lični" rat protiv nezavisnosti Hrvatske u njenim administrativnim granicama u saveznoj državi SFRJ, i to pre radi odbrane srpskih interesa u toj državi, nego li radi odbrane teritorijalnog integriteta SFRJ.³¹ Srbija je taj rat vodila

²⁷ V. konkretno Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenica br.167; Emil Čakalić, T(e) 4910; Reynaud Theunens, T(e) 3967, 3974 et 3975; VS-004, T(e) 3402, 3403 et 3405-3408; VS-1064, T(e) 8694; P31, T. 43325-43326, 43659-43660, 43690-43691; P244; P245; P 278, par. 7; P632 str. 33-35; P857, par. 11; P859, str. 29807-29808; P864; P953, str. 1; P956; P992, str. 46-49.

²⁸ V. konkretno P31, str. 43659-43660.

²⁹ JNA se zvanično povukla iz Hrvatske u maju 1992, a iz Bosne i Hercegovine 19. i 20. maja 1992. V. konkretno Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenica br. 72; Odluka od 10. decembra 2007, Dodatak, činjenica br. 185; Sulejman Tihjić, T(e) 12685; P1074, str. 40.

³⁰ U proleće 1992, oblast zapadnog Srema – Vojvodini pripada istočni Srem – bila je još uvek upletena u unutrašnji oružani sukob u Hrvatskoj, koja je učestvovala u međunarodnom oružanom sukobu Hrvatske i SRJ, a Šešelj je zagovarao ujedinjenje čitavog Srema kao srpske teritorije. V. konkretno P548, str. 2.

³¹ Činjenica da je Srbija branila srpske interese u Hrvatskoj navela je srpski živalj u Hrvatskoj da se opredeli za pripajanje Srbiji hrvatskih teritorija s većinskim srpskim stanovništvom. Tako je 1. aprila 1991. Izvršno veće SAO Krajine donelo odluku o pripajanju SAO Krajine Republici Srbiji. V. Reynaud Theunens, T(e) 3959. Osim toga, oko 17. avgusta 1990, Srbi iz Hrvatske su se naoružali uz pomoć kninske policije i logističke podrške bosanskih Srba. V. P1137, str. 12911-12912, 12929.

prvenstveno posredstvom svojih redovnih i specijalnih policijskih snaga,³² svoje TO, kao i vršenjem kontrole nad JNA.³³ Osim toga, hrvatski borci koji su položili oružje, i hrvatski civili, uključujući žene i decu, premeštani su iz Hrvatske ili BiH i zatvarani u zatočeničke centre u Srbiji, poput onog u Sremskoj Mitrovici, gde su podvrgavani mučenju i zlostavljanju.³⁴ U vezi s pitanjem postojanja oružanog sukoba u kojem je učestvovala Srbija i to na teritoriji Srbije, a kojoj je pripadala i Vojvodina, relevantna je činjenica da su dobrovoljci prvenstveno bili regrutovani u Beogradu i iz redova Srba iz Srbije, kao i činjenica da je zakon predviđao regrutovanje dobrovoljaca jedino u slučaju rata, neposredne ratne opasnosti ili drugih vanrednih prilika.³⁵ Osim toga, Statut Međunarodnom sudu daje nadležnost za krivična dela počinjena od 1991. godine na teritoriji cele bivše Jugoslavije, pošto se polazi od toga da je čitava ta teritorija bila zahvaćena međunarodnim ili unutrašnjim oružanim sukobom.

37. Dakle, većina u Veću imala je na raspolaganju mnoštvo dokaza na osnovu kojih je mogla, samo da ih je uzela u obzir, da zaključi van razumne sumnje da je postojao oružani sukob koji je uključivao i čitavu teritoriju SRJ, a posebno teritoriju Srbije, u čijem sklopu je bila Vojvodina.

2. Postojanje rasprostranjenog i sistematskog napada na civilno stanovništvo

38. Većina u Veću je zaključila da tužilaštvo nije dokazalo van razumne sumnje da je postojao rasprostranjen i sistematski napad usmeren protiv hrvatskog i muslimanskog civilnog stanovništva Hrvatske i BiH. Konkretno, većina je konstatovala da dokazi predloženi Veću "pre ukazuju na stanje oružanog sukoba između neprijateljskih vojnih snaga, s civilnim komponentama".³⁶

39. Odlučno osporavam ovaj zaključak. Mišljenja sam da, s obzirom na dokaze uvrštene u spis, nijedan razumni presuditelj o činjenicama ne bi mogao da zaključi da tokom perioda obuhvaćenog Optužnicom nije postojao rasprostranjen i sistematski napad usmeren protiv

³² Snage srpskog MUP-a bile su integrisane u oružane snage SFRJ i SRJ. V. konkretno Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenica br.109 i 110. Specijalne snage "Crvene beretke" stavljene su pod komandu Franka Simatovića. V. Prvostepena presuda, par. 129.

³³ U razdoblju od 9. maja 1992. do 25. decembra 1991, Borisav Jović, general Veljko Kadijević, Slobodan Milošević i ponekad Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba oružanih snaga SFRJ, održali su 27 sastanaka na kojima su Borisav Jović i Slobodan Milošević davali instrukcije generalu Kadijeviću o upotrebi oružanih snaga SFRJ. Prema rečima veštaka tužilaštva Reynauda Theunensa, general Kadijević, savezni sekretar za narodnu odbranu, nije priznavao Stjepana Mesića kao "vrhovnog komandanta". V. Reynaud Theunens, T(e) 3690, 3694, 3969 i 3980; P196, str. 20; P197; P198; P247, str. 123-124.

³⁴ V. Sulejman Tihić, T(e) 12577-12588; VS-051, T(e) 7538, 7540-7542, 7547-7550, 7626 et 7631 (zatvorena sednica); P183, str. 11-12; P278, par. 78-79; P587, par. 98 (pod pečatom); P844, str. 3434 (pod pečatom); P859, str. 29882-29883; P868, str. 11826 (pod pečatom); P1056, par. 80 (pod pečatom).

³⁵ P193, str. 74-75. V. takođe Reynaud Theunens, T(e) 3651 i 3716, 3945-3946, gde se upućuje na P261, Prvi deo, str. 79; VS-008, T(e) 13287, 13349, 13414, 13453 i 13455 (zatvorena sednica); P843, par. 10. Optuženi je 1990, pre izbijanja rata, jednom svedoku rekao da predviđa da će doći do rata i da su u Srbiji (u zapadnoj Bačkoj) već osnovani centri za obuku četničkih dobrovoljaca. V. P1129, str. 21585 (pod pečatom). V. takođe P1053, par. 29 (pod pečatom).

³⁶ Par. 192 Presude.

hrvatskog i muslimanskog civilnog stanovništva BiH i Hrvatske. Zapravo, u opštinama Vukovar i Zvornik, kao i na širem području Sarajeva, te u opštinama Mostar i Nevesinje, srpske snage podvrgle su civilno stanovništvo kampanji progona i nasilja, s ciljem da ga primoraju da napusti prostore na kojima je živelo vekovima. Ta kampanja dovela je do progona³⁷ i ubistava³⁸ širokih razmera; mučenja i okrutnog i/ili nehumanog postupanja,³⁹ seksualnog zlostavljanja,⁴⁰ uspostavljanja i održavanja nehumanih životnih uslova.⁴¹ Nesrpski civili takođe su proterivani ili primoravani da napuste svoja sela;⁴² protivpravno su držani u zatočeništvu⁴³ i prisiljavani na

³⁷ U vezi s progonom, vidi fusnote koje slede i koje se odnose na radnje u osnovi, navedene u paragrafu 17 Optužnice.

³⁸ Veće je jednoglasno utvrdilo da su srpske snage, uključujući pripadnike paravojnih jedinica među kojima su bili i šešeljevci, izvršile mnogobrojna ubistva civila Hrvata i Muslimana u opštinama Vukovar i Zvornik, na širem području Sarajeva i u opštinama Mostar i Nevesinje. V. Presuda, par. 207 (a)-(b); par. 210 (a)-(g); par. 213 (a); par. 216 (a)-(b).

³⁹ Veće je jednoglasno utvrdilo da su srpske snage, uključujući pripadnike paravojnih jedinica među kojima su bili i šešeljevci, vršile mučenja i okrutno postupanje nad Hrvatima i Muslimanima zatočenim u opštinama Vukovar i Zvornik, na širem području Sarajeva i u opštinama Mostar i Nevesinje. V. Presuda, par. 207 (a)-(b); par. 210 (h)-(m); par. 213 (b)-(c); par. 216 (c)-(d).

⁴⁰ Veće je jednoglasno utvrdilo da su srpske snage, uključujući pripadnike paravojnih jedinica među kojima su bili i šešeljevci, vršili seksualna zlostavljanja nad Hrvatima i Muslimanima zatočenim u opštinama Vukovar i Zvornik. V. Presuda, par. 207 c; par. 210 (m). Takođe, u vezi sa seksualnim zlostavljanjem zatočenih Muslimana na poljoprivrednom dobru "Ekonomija" i u osnovnoj školi u Zijemlju od strane Arkanovih tigrova i srpskih snaga među kojima su bili pripadnici Belih orlova, v. Fadil Ković, T(e) 5886; VS-1013, T(e) 5351; VS-1015, T(e) 5417-5418; VS-1051, T(e) 8846-8851 (zatvorena sednica); P362, str. 6; P487, str. 3, par. 15-16 (pod pečatom); P854, str. 6 (pod pečatom); P855, str. 5 (pod pečatom); P880, str. 28 (pod pečatom).

⁴¹ Veće je jednoglasno utvrdilo da su srpske snage, uključujući pripadnike paravojnih jedinica među kojima su bili i šešeljevci, zatočene hrvatske i muslimanske civile držale u nehumanim životnim uslovima u opštini Zvornik, na širem području Sarajeva i u opštinama Mostar i Nevesinje. V. Presuda, par. 210 (i)-(l); par. 213 (b); par. 216 (c); par. 219 (e)-(g).

⁴² V. npr: Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenice br. 155, 157-158; Ibrahim Kujan, T(e) 9656-9657; VS-1055, T(e) 7819-7820; VS-1060, T(e) 8571, 8571-8576, 8591-8599, 8629; VS-1111, T(e) 7699, 7706-7707 (delimično zatvorena sednica); P472; P518, str. 3; P524, str. 6-7; P840, str. 2, par. 3; P967, str. 1; P880, str. 30 (pod pečatom); P993; P999, str. 3; P1000, str. 9-10; P1101 (pod pečatom); P1102, str. 2 (pod pečatom); P1164, str. 2 (pod pečatom); P1230, str. 11; P1319, str. 7; P1398, str. 1-3 (pod pečatom); P1400, str. 1 (pod pečatom). U vezi s proterivanjem nesrpskog stanovništva iz grada Vukovara i sela Kozluk, Skočić, Svrake i Hrtkovići od strane srpskih snaga, pripadnika srpske TO Zvornik, policije i paravojnih jedinica, uključujući Arkanove Tigrove, Žute ose i šešeljevece, kao i od strane JNA, jedinica Rajka Jankovića, Dragana Damjanovića i Vasketa i Ostoje Sibinčića, u ime SRS, v. npr. Odluka od 8. februara 2010, Dodatak B, činjenica br. 4; Anna-Maria Radić, T(e) 11989-11993, 12019; Fadil Banjanović, T(e) 12444-12474, 12484-12485; Safet Sejdić, T(e) 8166-8179, 8189-8197, 8345; Franja Baričević, T(e) 10626, 10631-10633, 10649, 10677-10679; Aleksa Ejić, T(e) 10391-10392, 10406, 10408, 10516; Katica Paulić, T(e) 11894-18895, 11897-11901, 11909-11912, 11926-11927; Ewa Tabeau, T(e) 10831-10832, 10860-10862, 10867-10868, 10899, 10907-10908; VS-061, T(e) 9917, 9930 et 9932, 9944-9945, 9947, 9958-9966 (delimično zatvorena sednica) et 10019; VS-067, T(e) 15404-15405, 15394-15396, 15421-15422, 15426, 15432, 15448, 15467-15468, 15474-15476, 15554-15555 (delimično zatvorena sednica); VS-1134, T(e) 10777-10787, 10793; P164, str. 89; P550, str. 2 i 3; P551 (pod pečatom); P555, str. 1-2; P556, str. 1-2; P557, str. 1-2; P559, str. 1; P564 (pod pečatom), str. 3-5; P565; P1049, par. 19 (pod pečatom) P1050, par. 3-4, 8, 10, 19-20 (pod pečatom); P1330, par. 5; P463; P664; P665; P666; P668; P1347, str. 4-5.

⁴³ O protivpravnom zatočavanju na poljoprivrednom dobru "Ovčara", u skladištu "Veleprometa", fabrici obuće "Standard", na poljoprivrednom dobru "Ekonomija", u fabrici "Ciglana", Domu kulture u Drinjači, Tehničkoj školi u Karakaju, Gerinoj klaonici, Domu kulture u Čelopeku, u Planjinoj kući, u skladištu "Iskra" u Podlugovima, u kasarni u selu Semizovac, u svlačionici fudbalskog stadiona u Vrapčićima, u objektima mrtvačnice gradskog groblja u Sutini, u toplani u Kilavcima, u osnovnoj školi u Zijemlju, u zgradi SUP-a u Nevesinju, v. npr. Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenice br. 149-150, 152-153, 188-189; Fahrudin Bilić, T(e) 8985-8992, 8996-9000 (delimično zatvorena sednica), 9027, 9029; Vesna Bosanac, T(e) 11364, 11369-11370, 11405-11406; Emil Čakalić, T(e) 4911; Redžep Karišik, T(e) 8771-8773, 8776-8777; Vilim Karlović, T(e) 4668-4669, 4730-4731; Fadil Ković, T(e) 5881, 5888-5890, 5906, 5915; Safet Sejdić, T(e) 8166-8167, 8170-8173, 8190, 8209, 8408-8410; Goran Stoparić, T(e) 2343-2344; Ljubiša Vukašinović, T(e) 12318; VS-016, T(e) 11130 (zatvorena sednica); VS-021, T(e) 4645-4646, 4649-4650; VS-051, T(e) 7522-7524 (zatvorena sednica); VS-065, T(e) 13064-13066 (zatvorena sednica); VS-1012, T(e) 8436, 8444-8455 (zatvorena sednica); VS-1013, T(e) 5197-5198, 5225-5226, 5245 (delimično zatvorena sednica), 5198-5203

prinudni rad;⁴⁴ njihovi domovi, kao i druga javna i privatna imovina⁴⁵ i ustanove namenjene obrazovanju i religiji⁴⁶ u njihovim selima, uništavani su bezobzirno ili prilikom nesrazmernih vojnih napada; nesrpski civili su osim toga podvrgavani restriktivnim i diskriminatornim merama.⁴⁷

40. Nesrpsko civilno stanovništvo bilo je dakle i žrtva kršenja zakona ili običaja ratovanja.⁴⁸ Tako se bezobzirno razaranje sela i hotimično uništavanje ili oštećivanje ustanova namenjenih religiji čine posebno značajnim za razumevanje rasprostranjenog karaktera napada.⁴⁹

(uključujući delimično zatvorenu sednicu), 5205-5207, 5227, 5380-5381; VS-1015, T(e) 5398-5401, 5406, 5418-5420 (zatvorena sednica), 5406, 5412-5413, 5454-5457; VS-1022, T(e) 9534-9535 (zatvorena sednica); VS-1051, T(e) 8845-8846, 8851-8854 (zatvorena sednica); VS-1052, T(e) 8925-8926; VS-1055, T(e) 7823, 7834, 7835, 7837-7844; VS-1064, T(e) 8698-8705, 8709, 8727; VS-1065, T(e) 6298-6302, 6309-6312; VS-1066, T(e) 13829, 13836, 13841-13842, 13849, 13856-13860, 13862, 13875, 13886-13889 (zatvorena sednica); VS-1067, T(e) 15287-15289, 15291-15293, 15302, 15322-15323; VS-1068, T(e) 12266, 12274, 12277-12278 (delimično zatvorena sednica), 15291-15293; P658, str. 5 (pod pečatom); VS-1105, T(e) 9501; P82; P268, par. 10, 18-19, 47-48 (pod pečatom); P278, par. 4, 64, 67; P302 (pod pečatom); P303 (pod pečatom); P304; P305 (pod pečatom); P306 (pod pečatom); P359; P360; P362, str. 2-5, 7-8; P382; P383, str. 6314, 6337, 6339; P457; P464; P475; P476 (pod pečatom); P483, str. 2 -3, par. 7-12 (pod pečatom); P487, str. 2, par. 5-9, 20-24, 27-28, 31 (pod pečatom); P521, str. 2 (pod pečatom); P523, str. 1-6 (pod pečatom); P528, par. 44; P599; P604, par. 24; P602; P603, par. 99, 124; P630; P658, str. 5, 7 (pod pečatom); P659, par. 23, 27-28 (pod pečatom); P824; P825 (pod pečatom); P844, str. 13-14, 16-19, 21-22, 24-25 (pod pečatom); P849 (pod pečatom); P854, str. 10; P880, str. 21-22, 38 (pod pečatom); P975, str. 1-8, 10, 13; P1051, par. 10 (pod pečatom); P1052, str. 6-7 (pod pečatom); P1074, str. 35, gde se upućuje na P60; P1077, par. 98, 114, 116; P1085, par. 126, 131-132 (pod pečatom); P1144, par. 80 (pod pečatom); P1148 (pod pečatom); P1156, str. 1 (pod pečatom).

⁴⁴ O prinudnom radu u fabrici "Ciglana", Planjinoj kući i skloništu u Zaliku, v. npr. Presuda, par. 213 c); Fahrudin Bilić, T(e) 8968-8969 (delimično zatvorena sednica), 9020-9023; Redžep Karišik, T(e) 8769; VS-1013, T(e) 5241-5246; VS-1068, T(e) 12266; P 307; P362, str. 7-8; P658, str. 4 (pod pečatom); P659, par. 17 (pod pečatom).

⁴⁵ O hotimičnom uništavanju domova u napadima na Vukovar i sela Lješevo, Donja Bijenja, Gornja Bijenja, Postoljani, Presjeka, Kljuna, Borovčići, Krusevljani, Pridvorci, Hrušta i zaseoku Topla, v. Odluka od 8. februara 2010, Dodatak A, činjenice br. 11, 39-40, 44, 46, 49, 56, 59-61, 100, 102-103, 108-109, 113, 185, 202; Dragutin Berghofer, T(e) 4867; Vesna Bosanac, T(e) 11344-11347, 11339-11344, 11395-11397; Emil Čakalić, T(e) 4910-4912, 4954, 4956; Goran Stoparić, T(e) 2327; VS-002, T(e) 6459-6461, 6532; VS-051, T(e) 7523 (zatvorena sednica); P29; P55, str. 6; P91, str. 2; P183, str. 16; P195, str. 3-5; P261, str. 231; P268, par. 5-10, 15, 1516 (pod pečatom); P275; P278, par. 2, 4, 7-9, 13; P291; P407, str. 5-6; P526, par. 25; P527, par. 16; P528, par. 22 et 38; P591; P593; P594; P595; P603, par. 9-10, 11-12, 16-18, 20, 35, 39, 42, 52; P844, str. 6-8, 10, 53-54 (pod pečatom); P845, str. 1-2; P921, str. 1; P1001, str. 11-12; P1076, str. 22, gde se upućuje na P57; P1161, str. 2 (pod pečatom); P1260, str. 121; P1291, str. 3; P1373 (pod pečatom); P1374 (pod pečatom); P1376 (pod pečatom); P1377 (pod pečatom). V. VS-1055, T(e) 7820-7822, 7834-7835, 7849-7850, 7906, 7903-7907; VS-1111, 3 juni 2008, T(e) 7709, 7711-7713, 7716-7717, 7720-7721, 7724, 7735-7738 (delimično zatvorena sednica); P449 (pod pečatom); P451, str. 2-3 (pod pečatom); P840, par. 13, 15. v. VS-1067, T(e) 15315-15316; P891, str. 2; P1044, par. 44; P1051, par. 8-9 (pod pečatom). V. Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenica br. 181; Vojislav Dabić, T(e) 15157-15158; Ibrahim Kujan, T(e) 9656-9657; VS-1022, T(e) 9525, 9528-9531 (zatvorena sednica); P483, par. 9 (pod pečatom); P524, str. 6-7; P880, str. 23, 28-30 (pod pečatom); P881, str. 7, par. 24 (pod pečatom).

⁴⁶ O razaranju džamija u opštini Zvornik i na teritoriji opštine Nevesinje, v. Odluka u vezi s kvalifikovanošću veštaka Andrása Riedlmayera, javno, 8. maj 2008, str. 3; András Ridlmayer, T(e) 7318-7320, 7344, 7352; Ibrahim Kujan, T(e) 9647; VS-1067, T(e) 15335-15337; VS-037, T(e) 14855, 15015-15016; VS-038, T(e) 10124-10125, 10151-10152, 10162-10163, 10165-10168 (delimično zatvorena sednica); P444; P1044, par. 31; P1045, str. 177-313 i par. 29, 31; P1144, par. 113 (pod pečatom), koji potkrepljuje P1401, str. 132-134 (pod pečatom). P524, str. 2; P880, str. 30 (pod pečatom); P1045, str. 138-139, 141-146, 150-152, 156-175; P1052, str. 3 (pod pečatom).

⁴⁷ V. npr.: Odluka od 23. jula 2010, Dodatak, činjenica br. 155; VS-1055, T(e) 7803, 7814-7819, 7823-7826 (delimično zatvorena sednica); VS-1111, T(e) 7694-7698; P456 (pod pečatom); P840, str. 2, par. 2; P967, str. 1; P 993; P1164, str. 2 (pod pečatom); P1398, str. 1-3 (pod pečatom); P1400, str. 1 (pod pečatom).

⁴⁸ V. Presuda, par. 207; par. 210; par. 213; par. 216; par. 219-220.

⁴⁹ Većini u Veću je, stoga, veoma odgovaralo da ih uz jedno neosnovano obrazloženje izostavi iz svog zaključka o postojanju određenih ratnih zločina.

41. Smatram da se na osnovu dokaza u spisu može van razumne sumnje utvrditi i to da su, tokom ili nakon preuzimanja vlasti u opštinama, kao i u zatočeničkim centrima, progoni i razni oblici nasilja bili koordinisani u skladu s jedinstvenim obrascem.⁵⁰ Pored toga, kad se u obzir uzmu mesta, datumi događaja i identitet žrtava, koji odgovaraju rasprostranjenom i sistematskom napadu, kao i razmere i karakter napada usmerenog protiv hrvatskog i muslimanskog civilnog stanovništva u Hrvatskoj i BiH, neposredni i posredni dokazi pokazuju da su gore razmotrena krivična dela počinjena u sklopu napada, da su njihovi počinioci znali za taj napad i da su ta krivična dela stoga predstavljala deo tog napada.⁵¹

42. Što se tiče pitanja rasprostranjenog i sistematskog napada u Vojvodini, većina u Veću je razmatrala samo krivična dela za koja se u Optužnici navodi da su počinjena u Hrtkovcima počevši od 6. maja 1992. godine, premda su ta navedena dela već obuhvaćena kontekstom rasprostranjenog i sistematskog napada. Ovo u određenoj meri složeno pitanje zavredilo je podrobniju analizu, ali nje se većina nije poduhvatila.

43. Prvo, na osnovu dokaza može se utvrditi da je rasprostranjen i sistematski napad na civilno stanovništvo u Hrvatskoj imao direktnih konsekvenci u Vojvodini.⁵² Drugo, iz dokaza prihvaćenih tokom postupka proizlazi da je postojao rasprostranjen napad usmeren protiv civilnog nesrpskog stanovništva u samoj Srbiji.⁵³ I na kraju, na osnovu dokaza može se utvrditi da je postojao specifičan, sistematski napad usmeren protiv civilnog nesrpskog stanovništva u Vojvodini, posebno u Hrtkovcima i okolnim selima, pošto su odlazak srpskih izbeglica iz Hrvatske, kao i njihov dolazak u Vojvodinu bili organizovani i ohrabrivani u sklopu plana da se ova oblast destabilizuje ne bi li se očistila od nesrpskog stanovništva.⁵⁴

44. Presuditelj o činjenicama koji je uzeo u obzir sveukupne dokaze uvrštene u spis, a ne samo neke od njih, ne bi mogao razumno zaključiti da nije postojao rasprostranjen i sistematski napad usmeren protiv civilnog stanovništva, čak ni kad je reč o Vojvodini.

⁵⁰ V. *supra* navedeni dokazi.

⁵¹ V. *supra* navedeni dokazi.

⁵² V. npr. P183, str. 6-7; P268, par 61-66 (pod pečatom); P528, par. 30-32, 47.

⁵³ V. npr. C26, str. 5, 13 (pod pečatom); P551, str. 1.-2. U vezi s raspodelom automatskog oružja srpskim civilima u nekim delovima Vojvodine od 1991, v. C26, str. 14 (pod pečatom); C27, str. 1-2 (pod pečatom).

⁵⁴ U vezi s kontekstom napada pre 6. maja 1992, koji se ispoljavao kao kampanja pretnji, zastrašivanja i nasilja koju je u ime SRS-a poveo Ostoja Sibinčić, a koja je bila usmerena protiv nesrpskih žitelja Hrtkovaca, u prvom redu Hrvata, u cilju njihovog primoravanja da napuste svoje domove i selo Hrtkovci, v. Aleksa Ejić, T(e) 10328, 10469, 10510; Katica Paulić, T(e) 11900-11901; VS-061, T(e) 9896, 9906-9909, 9911-9912, 9917 (delimično zatvorena sednica); VS-067, T(e) 15396 (delimično zatvorena sednica), 15432; C26, str. 13 (pod pečatom); C27, str. 1 (pod pečatom); P551, str. 1-2 (pod pečatom). U vezi s organizovanim karakterom odlaska srpskih izbeglica iz Hrvatske i njihovim dolaskom u Vojvodinu, v. Franja Baričević, T(e) 10599-10600, 10603-10604, 10666-10667, 10669 et 10674, 10755 et 10757; Aleksa Ejić, T(e) 10515-10516; Katica Paulić, T(e) 11896-11899; VS-067, T(e) 15421-15422 (delimično zatvorena

B. Kršenje zakona i običaja ratovanja

45. Budući da je isključila postojanje rasprostranjenog i sistematskog napada kao kontekstualnog elementa zločina protiv čovečnosti, za koje se tvrdi da su počinjeni u Hrvatskoj, BiH i Srbiji (Vojvodini), većina u Veću je razmotrila jedino izvesna kršenja zakona ili običaja ratovanja. Ovo je, uzgred rečeno, najdoslednija stvar koju je većina uradila, s obzirom na pretpostavku kojom se vodila, a prema kojoj je sve ono što je civilno stanovništvo u bivšoj Jugoslaviji preživelo između 1991. i 1993. godine moguće podvesti pod "izvesna odstupanja" u oružanom sukobu koji je bio u toku.

46. Kad je reč o kršenju zakona ili običaja ratovanja, moje neslaganje jednim delom tiče se zločina za koje je većina u Veću ocenila da nisu dovoljno dokazani, pri čemu se konkretno radi o (i) ubistvu, odsecanjem glave, jednog Muslimana u Crnoj Rijeci i pogubljenju zatočenika na području Crne Rijeke (šire područje Sarajeva), koje je počinila Vasketova jedinica, tokom leta 1993.⁵⁵ i (ii) mučenju i okrutnom postupanju u Gerinoj klanici (opština Zvornik) u periodu od aprila do jula 1992.⁵⁶ S obzirom na dokaze uvrštene u spis smatram da je većina trebalo da utvrdi da ta dela jesu dokazana. Moje dublje neslaganje tiče se međutim krivičnih dela bezobzirnog razaranja sela ili pustošenja koje nije opravdano vojnom nuždom, kao i uništavanja ili hotimičnog nanošenja štete ustanovama namenjenim religiji ili obrazovanju, to jest, dela koja je većina u Veću na raznim osnovima sve odbacila, a najviše na osnovu toga što je pobrkala vojni napad u kojem se ne pravi razlika između vojnih i civilnih ciljeva s vojnim napadom koji je usmeren na vojne ciljeve, ali koji je po svom karakteru nesrazmeran.⁵⁷

VI. KRIVIČNA ODGOVORNOST OPTUŽENOG

A. Fizičko počinjenje

47. Budući da je isključila postojanje rasprostranjenog i sistematskog napada kao kontekstualnog elementa zločina protiv čovečnosti, većina u Veću se nije bavila ni navodima o krivičnom delu progona, za koje tužilaštvo tvrdi da je počinjeno putem radnji u osnovi za koje smo prihvatili mnogobrojne neprotivrečne dokaze, pri čemu je reč o sledećem: deportaciji ili prisilnom

sednica), 15425; VS-1134, T(e) 10793; P564, str. 3 (pod pečatom); P1049, str. 4 (pod pečatom); P1050, str. 9-10 (pod pečatom); P1056, par. 87-88 (pod pečatom); P1058, par. 101-102 (pod pečatom).

⁵⁵ V. Presuda, par. 203 a). *Contra* Safet Sejdić, T(e) 8214-8215, 8228, 8316, 8350-8351; P840, str. 3 i 5, par. 5, 16-17. Kad je posredi delo odrublivanja glave Muslimanu u Crnoj Reci, relevantni dokazi pokazuju da se to nije dogodilo tokom leta 1993, već krajem 1993. ili početkom 1994. Mislim da ova greška u datiranju nije odlučujuća.

⁵⁶ V. Presuda, par. 203 e). *Contra* VS-1066, T(e) 13856-13857, 13862 (zatvorena sednica).

premeštanju; ubistvu; protivpravnom zatvaranju i zatočenju; uspostavljanju i održavanju nehumanih životnih uslova; mučenju i premlaćivanju; prisilnom radu; pljački; seksualnom zlostavljanju; uvođenju restriktivnih i diskriminatornih mera; bezobzirnom razaranju domova, druge javne i privatne imovine, kao i hotimičnom nanošenju štete ustanovama namenjenim obrazovanju i religiji. Za te radnje u osnovi krivičnog dela progona optuženi se tereti po osnovu počinilačke odgovornosti za učešće u UZP-u ili po osnovu vida odgovornosti saučesnika za podsticanje i za pomaganje i podržavanje, dok mu se za krivično delo progona koje kao radnju u osnovi ima omalovažavanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva pripisuje i odgovornost fizičkog počinioca putem njegovih govora.⁵⁸

48. U vezi s ovim poslednjim zapažam da je tužilac bio donekle konfuzan. Naime, on je u Optužnici optuženog teretio za fizičko počinjenje u vezi s tri govora – u Vukovaru, Malom Zvorniku i Hrtkovcima – ali je u svom Završnom podnesku izričito odustao od navoda za fizičko počinjenje u vezi s govorom u Malom Zvorniku. Međutim, isti govor je zadržan u inkriminaciji za podsticanje a, osim toga, dokazan je van razumne sumnje i njegov sadržaj, koji je posebno omalovažavajući prema muslimanskoj zajednici bivše Jugoslavije. Pored toga, u optužbama koje se odnose na progon, tužilaštvo u paragrafu 15 kao žrtvu navodi jedino nesrpsko civilno stanovništvo, da bi potom, u inkriminaciji za omalovažavanje istog stanovništva, u tački 17(k) to stanovništvo navelo uopšteno, bez odrednice "civilno".⁵⁹ Ti navodi nisu jasni. Osim toga, postoji razumna sumnja da li je Šešelj, govoreći o ustašama u svojim govorima od 12. i 13. novembra 1991. u Vukovaru i 7. novembra 1991. na putu za Vukovar, mislio jedino na hrvatske borce koji su po ideologiji bili bliski hrvatskim borcima iz Drugog svetskog rata i koji su smatrali da je Vukovar deo Hrvatske.⁶⁰ Smatram da se ti govori stoga ne mogu smatrati oblikom progona civilnog stanovništva.⁶¹

⁵⁷ V. Presuda, par. 204 a)-b). U vezi s dokazima na osnovu kojih se može utvrditi bezobzirno razaranje sela ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom, kao i razaranje ili hotimično nanošenje štete ustanovama posvećenim religiji ili obrazovanju, v. *supra*.

⁵⁸ U Optužnici, optuženi se za pozivanje na proterivanje i prisilno premeštanje optužuje kao fizički počinilac. Za taj svoj navod tužilaštvo se oslanja na širi koncept fizičkog počinjenja, koji je Žalbeno veće primenilo u vezi s genocidnim radnjama u određenim slučajevima pred MKSR-om. To nije koncept na koji bih se ja oslonila u vezi s pozivanjem na proterivanje i prisilno premeštanje za koje se optuženi tereti u Optužnici, jer u ovom predmetu krivična odgovornost za to pre odgovara vidu odgovornosti saučesnika za pomaganje i podržavanje.

⁵⁹ U vezi s razlikovanjem "civilnog stanovništva" i "stanovništva" u Ženevskim konvencijama, htela bih da uputim na svoj komentar "Humanitarian Assistance", u *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary*, Oxford, 2015, str. 248 i dalje.

⁶⁰ Za mene je ova interpretacija prilično uverljiva, ali svesna sam i mogućnosti da je optuženi shvatio da mora da se brani time da se govor odnosio jedino na hrvatske borce. Optužnica i Pretpretresni podnesak trebalo je da budu precizniji u ovom pogledu.

⁶¹ Osim toga, ovo ne isključuje mogućnost da se okvalifikuju kao pozivi da se prema hrvatskim borcima nema milosti i stoga kao podsticanje na ubistvo u smislu ratnih zločina prema zajedničkom članu 3 Ženevskih Konvencija. Međutim, budući da tužilaštvo u par. 18 Optužnice iznosi navode o ubistvu isključivo u odnosu na hrvatsko i muslimansko

49. Međutim, smatram da je navod, prema kojem je Šešelj svojim govorom u Hrtkocima fizički počinio omalovažavanje nesrpskog stanovništva, pre svega Hrvata, u smislu radnje u osnovi progona, potpuno validan. U vezi s ovim aspektom htela bih da kažem još nešto, prvenstveno kako bih pokazala da se većina u Veću, ne uzevši u obzir kontekst rasprostranjenog i sistematskog napada kao kontekstualnog elementa zločina protiv čovečnosti, svesno odrekla toga da zauzme stav o jednom veoma osetljivom pitanju, posebno u današnjem svetu u kom živimo, a koje pritom predstavlja okosnicu optužbi tužilaštva u ovom predmetu – naime, o pitanju krivične odgovornosti za takozvani govor mržnje.

1. Diskriminatorno omalovažavanje grupe ili njenih pripadnika putem govora i granice slobode izražavanja

50. Pitanje omalovažavanja grupe ili nekog njenog pripadnika govorom, koji se nekad naziva i "govorom mržnje",⁶² tesno je povezano sa složenim pitanjem eventualnog ograničavanja slobode izražavanja. Konkretno, postavlja se pitanje ravnoteže između različitih osnovnih prava, a to su, s jedne strane, pravo na slobodu izražavanja i, s druge strane, pravo ili prava koja se narušavaju diskriminatornim omalovažavanjem grupe ili njenih članova.

(a) Jurisprudencija međunarodnog krivičnog prava

51. U pogledu "govora mržnje" kao progona, izričito je rečeno da "se ne radi o podsticanju na činjenje zla. Takav govor već sam po sebi predstavlja zlo".⁶³ Iz ovoga proističe da "nije neophodno da je poziv na činjenje postojao u opštenju koje je sastavni deo progona", jer "nije neophodno da postoji veza između progona i nasilnih radnji".⁶⁴

52. Omalovažavanja govorom zapravo treba razlikovati od podsticanja na krivična dela iz Statuta, koje povlači vid odgovornosti saučesnika za podsticanje na progon, o čemu je reč u paragrafu 333 Presude, gde je većina u Veću zaključila da optuženi nije kriv.⁶⁵

civilno stanovništvo, a ne i na borbe, većina u Veću je izvela pogrešnu analizu i u par. 318 Presude. Ovo nam potvrđuje s kakvom površnošću je većina tumačila navode tužilaštva.

⁶² U evropskom kontekstu, u Preporuci 97(20) Komiteta ministara Saveta Evrope "termin "govor mržnje" definisan je kao svaki oblik izražavanja koji širi, podstiče, zagovara ili opravdava rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam i druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući i netoleranciju izraženu agresivnim nacionalizmom i etnocentrizmom, diskriminacijom ili neprijateljstvom prema manjinama, imigrantima i osobama imigrantskog porekla." (Preporuka 97(20) Komiteta Ministara Saveta Evrope, 30. oktobar 1997, načelo br. 1).

⁶³ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1073.

⁶⁴ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1073.

⁶⁵ Omalovažavanje govorom kao fizičko počinjenje krivičnog dela treba razlikovati i od "direktnog i javnog podsticanja na vršenje genocida", koje je članom 4(3)(c) Statuta MKSJ i članom 2(3)(c) Statuta MKSR definisano kao zasebno krivično delo.

53. Međunarodni krivični sudovi proglasili su više optuženih krivima za progon na osnovu omalovažavanja putem govora. Nirnberški sud proglasio je Juliusa Streichera krivim za progon zbog njegovih antisemitskih tekstova, za koje je Sud rekao da su "zatrovali duh hiljada Nemaca i naveli ih da prihvate nacionalsocijalističku politiku progona i istrebljenja Jevreja".⁶⁶ Pred MKSR-om, Georges Ruggiu se izjasnio da je kriv i bio je osuđen za progon zbog svojih govora na radiju, u kojima je napadao i diskriminisao Tutsije i Belgijance.⁶⁷ U predmetu *Nahimana*, zvanom i "Mediji", pretresno veće je smatralo da trojica optuženih snose krivičnu odgovornost za progon na osnovu zagovaranja etničke mržnje, konkretno zbog sadržine radio emisija i novinskih tekstova.⁶⁸ Jedan deo izrečenih osuđujućih presuda potvrdilo je žalbeno veće većinom glasova.⁶⁹ U predmetu *Bikindi*, postavilo se, međutim, pitanje o pomaganju i podržavanju progona putem pesama optuženog. Pretresno veće je zaključilo da su Bikindijeve pesme efektivno raspirivale međuetničku mržnju, ali je na osnovu dokaza odbacilo da je sam optuženi imao ulogu u emitovanju tih pesama na radiju, te ga je po toj tački oslobodilo krivice.⁷⁰ Bez obzira na to, isto veće se bavilo pitanjem težine "govora mržnje" *per se* i zaključilo da "imajući u vidu prenošenu poruku i dati kontekst, Veće ne odbacuje hipotezu da te pesme mogu predstavljati radnje progona kao zločina protiv čovečnosti".⁷¹

(b) Međunarodno pravo ljudskih prava

54. Iako instrumenti zaštite ljudskih prava, kako na međunarodnom tako i na regionalnom nivou, slobodu izražavanja predviđaju kao jedno od osnovnih prava čoveka, oni ipak prihvataju da to pravo nije bez ograničenja. Pregled relevantnih međunarodnih odredbi i odluka dat je u Prvostepenoj presudi u predmetu *Bikindi*, na koju ovde upućujem.⁷²

55. *Ad abundantiam, de lege ferenda*, upućujem na Opštu preporuku br. 35 Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije, u kojoj se iznosi koje bi tačno faktore trebalo uzeti u obzir da bi se neki čin diskriminacije i podsticanja okvalifikovao kao zakonski kažnjivo delo. Ti faktori su

⁶⁶ V. tekst te presude na <http://avalon.law.yale.edu/imt/judstre.asp>.

⁶⁷ Presuda u predmetu *Ruggiu*, par. 22-24.

⁶⁸ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1069-1082, konkretnije par. 1080-1082.

⁶⁹ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 989-1016.

⁷⁰ Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 433-440. Međutim, on je osuđen za direktno i javno podsticanje na vršenje genocida na osnovu toga što je lično preko razglasa puštao svoje pesme mržnje.

⁷¹ Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 395.

⁷² Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 380. U toj presudi takođe se pominje i relevantna jurisprudencija koja dopušta ograničavanje slobode izražavanja (par. 380 i v. fusnota 857 u vezi s jurisprudencijom tela koja štite navedene međunarodne instrumente).

sledeći: sadržaj i forma govora; ekonomska, društvena i politička klima; položaj i status govornika; opseg govora; cilj govora.⁷³

56. Osvrnimo se sada na jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava u vezi s "govorom mržnje" na osnovu člana 10 Konvencije, koji garantuje pravo na slobodu izražavanja, ali predviđa i izvesna ograničenja. U slučaju omalovažavajućeg govora ili govora mržnje, za ESLJP postoje dva slučaja u kojima se može ograničiti sloboda izražavanja pojedinca. Prva pretpostavljena situacija tiče se zabrane zloupotrebe prava, čime se bavi član 17 Konvencije, koji je osnov za situacije kada je govor takav da predstavlja nepoštovanje osnovnih vrednosti zaštićenih Konvencijom.⁷⁴ Druga pretpostavljena situacija tiče se ograničavanja prava na slobodu izražavanja, o čemu je reč u paragrafu 2 člana 10, kada je omalovažavajući govor ili "govor mržnje" takve težine da predstavlja rušenje osnovnih vrednosti zaštićenih Konvencijom.⁷⁵

57. Drugostepena presuda u predmetu *Féret protiv Belgije* posebno je značajna za događaje kojima se ovde bavimo, s obzirom da je ESLJP u tom predmetu rešavao o osuđujućoj krivičnoj presudi koja je u Belgiji izrečena jednom političaru. Nakon što se izjasnio upravo o pitanju podsticanja na mržnju, ovaj sud je jasno rekao sledeće:

"Povrede lica počinjene vređanjem, izvrgavanjem podsmehu ili klevetanjem nekih delova stanovništva ili nekih njegovih specifičnih grupa, ili podsticanjem na diskriminaciju, kao što je to bilo u konkretnom slučaju, dovoljne su da bi organi vlasti dali prednost borbi protiv rasističkog govora u odnosu na neodgovornu slobodu izražavanja koja vređa dostojanstvo, ili čak ugrožava bezbednost tih delova ili tih grupa stanovništva. Politički govori koji podstiču na mržnju zasnovanu na verskim, etničkim ili kulturnim predrasudama predstavljaju opasnost za društveni mir i za političku stabilnost u demokratskim državama".⁷⁶

⁷³ Opšta preporuka br. 35 Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije, 26. septembar 2013, CERD/C/GC/35, par. 15.

⁷⁴ U takvoj situaciji govornik se u svoju odbranu više ne može pozvati na Ženevsku konvenciju budući da je prethodno zloupotrebio svoje pravo na slobodu izražavanja nekim činom koji je bio sračunat na rušenje prava i sloboda: ESLJP, konačna odluka, 10. novembar 2015, predmet *Dieudonné M'bala M'bala protiv Francuske*, predstavka br. 25239/13; ESLJP, konačna odluka, 20. februar 2007, predmet *Pavel Ivanov protiv Rusije*; Evropska komisija za ljudska prava, odluka, 11. oktobar 1979, predmet *Glimmerveen i Hagenbeek protiv Holandije*; ESLJP, konačna odluka, 16. novembar 2004, predmet *Norwood protiv Ujedinjenog Kraljevstva*.

⁷⁵ U takvoj hipotetičnoj situaciji Evropski sud provjerava da li je limitativna ingerencija države u odnosu na slobodu govora predviđena pravnim odredbama, da li joj je svrha jedan od legitimnih ciljeva pobrojanih u članu 10§2 i da li je "u demokratskom društvu nuž[a]". Tako je Evropski sud u vezi s govorom mržnje često presuđivao da država nije pogrešila kada je žaliocu ograničila slobodu izražavanja. V., u vezi s podsticanjem na diskriminaciju ili rasnu mržnju: ESLJP, predmet *Soulas i drugi protiv Francuske*, 10. jul 2008; ESLJP, predmet *Féret protiv Belgije*, 16. jul 2009; ESLJP, predmet, *Le Pen protiv Francuske*, 20 april 2010. (odluka o prihvatljivosti); u vezi s podsticanjem na etničku mržnju: ESLJP, predmet, *Balsyté-Lideikienė protiv Litvanije*, 4. novembar 2008; u vezi sa zagovaranjem nasilja i podsticanjem na neprijateljstva: ESLJP, predmet *Sürek (n°1) protiv Turske*, 8. jul 1999. (Veliko veće); ESLJP, predmet *Gündüz protiv Turske*, 13. novembar 2003. (odluka o prihvatljivosti); ESLJP, predmet, *Dicle (n°2) protiv Turske*, 11. april 2006. Za primere kada je ESLJP smatrao da se dotični govor ne može okvalifikovati kao govor mržnje, v.: ESLJP, predmet *Jersild protiv Danske*, 23. septembar 1994; ESLJP, predmet *Gündüz protiv Turske*, 4. decembar 2003.

⁷⁶ ESLJP, predmet *Féret protiv Belgije*, 16. jul 2009, par. 73.

Evropski sud za ljudska prava potom prelazi na pitanje govora skupštinskih poslanika – a optuženi u našem predmetu bio je poslanik tokom određenog perioda obuhvaćenog Optužnicom – da bi zaključio sledeće: "To što je [neko] poslanik ne može se smatrati olakšavajućom okolnošću u odnosu na njegovu odgovornost". U tom pogledu isti sud "podseća da je od sudbinskog značaja da političari izbegavaju da u svojim javnim govorima šire stavove koji mogu da pothranjuju netrpeljivost" (*Erbakan protiv Turske*, br. 59405/00, 6. jul 2006, § 64) i smatra da "političari moraju obraćati posebnu pažnju na odbranu demokratije i njenih načela, jer je njihov krajnji cilj preuzimanje vlasti".⁷⁷

58. S obzirom na stavove koje je većina u Veću iznela u paragrafima 196-198 u vezi s govorima tokom izborne kampanje, treba takođe napomenuti da Evropski sud pridaje poseban značaj "sredstvima kojima su se informacije prenosile i kontekstu u kome su inkriminirani stavovi šireni u konkretnom slučaju, a stoga i njihovom potencijalnom uticaju na javni poredak i na koheziju društvene grupe". U predmetu *sub iudice*, radilo se o "lecima jedne političke partije koji su deljeni u kontekstu izborne kampanje", za koje je taj sud zaključio da su predstavljali "oblik izražavanja stavova čiji je cilj da dopre do biračkog tela u najširem smislu, dakle do celog stanovništva". Sud je još dodao: "Iako u izbornom kontekstu političke partije moraju uživati široku slobodu izražavanja u pokušaju ubeđivanja svojih birača, u slučaju rasističkog ili ksenofobičnog govora takav kontekst doprinosi raspirivanju mržnje i netrpeljivosti jer, po prirodi stvari, stavovi izbornih kandidata teže da budu sve manje fleksibilni, a stereotipni slogani i parole prevagnu nad razumnim argumentima. Uticaj rasističkog i ksenofobičnog govora tada postaje veći i štetniji".⁷⁸

(c) Nacionalni zakoni i jurisprudencija

59. Onako kako više međunarodnih instrumenata za države potpisnice predviđa međunarodne obaveze u pogledu ograničavanja slobode izražavanja u izuzetnim slučajevima, tako i nacionalno pravo brojnih zemalja zabranjuje omalovažavanje putem govora, bilo takvih govora samih po sebi, bilo govora kao sredstva podsticanja na mržnju i/ili nasilje.⁷⁹

⁷⁷ *Ibidem*, par. 75.

⁷⁸ *Ibidem*, par. 76

⁷⁹ Ta dva aspekta ovde su razmotrena zajedno, pošto ni u nacionalnim zakonodavstvima često nisu razdvojena. Međutim, ne želim ovim brkati fizičko počinjenje progona, izvršeno diskriminatornim omalovažavanjem zajednice putem govora, sa podsticanjem - uz pomoć tog istog sredstva - na delo progona ili na druga krivična dela koja su predviđena Statutom i za koja se tereti u Optužnici u ovom predmetu, a koja su razmotrena u par. 282-350 Presude većine u Veću i u paragrafima 50-75 i 93-125 ovog mišljenja.

60. U Prvostepenoj presudi u predmetu *Nahimana* upućuje se na zakonodavstva koja zabranjuju govor mržnje u Nemačkoj, Vijetnamu, Rusiji, Finskoj, Irskoj, Ukrajini, na Islandu, u Monaku, pa i Sloveniji.⁸⁰ Mogu se navesti i druga nacionalna zakonodavstva. Član 145(a) Krivičnog zakona BiH, 163 Krivičnog zakona Federacije BiH i 390 Krivičnog zakona Republike Srpske, kao i član 160 Krivičnog zakona Distrikta Brčko, zabranjuju omalovažavajući govor u vidu podsticanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju.⁸¹ Krivični zakon Srbije⁸² i Krivični zakon Hrvatske⁸³ takođe sankcionišu takvu vrstu govora. U Francuskoj, sankcionisane su formulacije koje predstavljaju oblik javnog izazivanja na diskriminaciju, mržnju ili nasilje na nacionalnoj, rasnoj ili verskoj osnovi.⁸⁴ U Italiji, zakon zabranjuje propagandu zasnovanu na rasnoj ili etničkoj superiornosti ili mržnji, kao i činjenje, ili podsticanje na činjenje, dela nasilja iz diskriminatornih pobuda.⁸⁵ U Ujedinjenom Kraljevstvu, zabranjeno je ispoljavanje rasne mržnje usmerene prema grupama određenima rasom, nacionalnošću, državljanstvom ili etničkim ili nacionalnim poreklom, kao i ispoljavanje mržnje na verskoj osnovi.⁸⁶ Kanadski krivični zakon sankcioniše davanje izjava u javnosti ako se time podstiče na mržnju neke prepoznatljive grupe, budući da takvo podsticanje može dovesti do narušavanja mira, no isto tako sankcioniše i svesno raspirivanje mržnje prema nekoj prepoznatljivoj grupi putem svakog davanja izjava koje ne spada u kategoriju privatnog razgovora.⁸⁷ U Australiji, *Racial Discrimination Act* /Zakon o rasnoj diskriminaciji/ iz 1975. godine na saveznom nivou zabranjuje ponašanje koje se odlikuje vređanjem, pogrđama, ponižavanjem ili zastrašivanjem na rasnoj, etničkoj ili nacionalnoj osnovi,⁸⁸ dok izvesni zakoni na nivou federalnih jedinica još konkretnije zabranjuju podsticanje na rasnu mržnju.⁸⁹ U Južnoafričkoj Republici, *Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act 4* /Zakon br. 4 o unapređenju ravnopravnosti i sprečavanju nepravilne diskriminacije/ iz 2000. godine zabranjuje govor koji je omalovažavajući na rasnoj, etničkoj, verskoj i kulturnoj osnovi.⁹⁰ I konačno, u Sjedinjenim

⁸⁰ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1075. Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi* upućuje na njega: Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 380, note 858.

⁸¹ Nekadašnjim članom 34 Krivičnog zakona bivše Jugoslavije, koji je u BiH bio na snazi do 2003, takođe je bio zabranjen takav oblik govora koji podstiče na mržnju ili neprijateljstvo na nacionalnoj, rasnoj ili verskoj osnovi.

⁸² Krivični zakon Srbije, član 137; Krivični zakon bivše Jugoslavije, pomenut u prethodnoj fusnoti, bio je na snazi u Srbiji do 2006. godine.

⁸³ Krivični zakon Hrvatske, član 174(3); Krivični zakon bivše Jugoslavije, pomenut u prethodnoj fusnoti, bio je na snazi u Hrvatskoj do 1997. godine.

⁸⁴ *Loi sur la liberté de la presse* /Zakon o slobodi štampe/ od 29. jula 1881. (izmenjen zakonom br. 72-546 od 1. jula 1972. u vezi s borbom protiv rasizma), član 23, 24 al. 7 i 8, 29 al. 1 i 2, 32 i 33.

⁸⁵ Zakon br. 654 od 13. oktobra 1975, član 3, zamenjen i potom izmenjen zakonom br. 205 iz 1993, poznatim kao "Legge Mancino", i zakonom br. 85 od 24. februara 2006.

⁸⁶ *Public Order Act* /Zakon o javnom redu/ iz 1986. (izmenjen *Racial and Religious Hatred Act* /Zakon o rasnoj i verskoj mržnji/ iz 2006), član 17 i 18 i 29A.

⁸⁷ Krivični zakon Kanade, član 319.

⁸⁸ *Racial Discrimination Act 1975* /Zakon o rasnoj diskriminaciji iz 1975. godine/, član 18 C;

⁸⁹ *Anti-Discrimination Act* /Zakon o nediskriminaciji/ Novog Južnog Velsa, član 20C.

⁹⁰ *Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act 4* /Zakon br. 4 o unapređenju ravnopravnosti i sprečavanju nepravilne diskriminacije/ iz 2000, član 10.

Američkim Državama, gde je sloboda izražavanja široko zagantovana prvim ustavnim amandmanom, predviđeni su izvesni izuzeci u odnosu na tu slobodu u slučaju "govora mržnje". Takva vrsta govora se može ograničiti ili zabraniti onda kada predstavlja jedan od sledećih činova: "*incitement of illegal activity*" /podsticanje na protivpravnu aktivnost/,⁹¹ "*fighting words*" /raspirujuće reči/⁹² ili "*true threats of violence*" /istinsku pretnju nasiljem/.⁹³

2. Omalovažavanje neke zajednice kao stvarna diskriminacija

61. Više veća MKSR-a već je zaključilo da omalovažavajući govor usmeren protiv određene populacije može predstavljati stvarnu diskriminaciju.

62. U Prvostepenoj presudi u predmetu *Ruggiu*, Pretresno veće je zaključilo da su radnje progona – konkretno, čitanje poruka od strane optuženog u kojima su se omalovažavali Tutsiji i Belgijanci – "imalo za cilj da se izdvoje i napadnu nacionalna grupa Tutsija i Belgijanci, iz diskriminatornih razloga [...]" i da je uskraćivanje njihovih prava "kao krajnji cilj imalo to [...]" da /kao u originalu/

/kao u originalu/ oduzima dostojanstvo pripadnicima grupe protiv koje je usmeren".⁹⁵ Žalbena veće je smatralo da "govor mržnje usmeren protiv nekog stanovništva na nacionalnoj ili nekoj drugoj diskriminatornoj osnovi [...] predstavlja 'stvarnu diskriminaciju'".⁹⁶

3. Diskriminatorno omalovažavanje neke zajednice kao uskraćivanje ili kršenje osnovnog prava na dostojanstvo i prava na bezbednost

64. Tužilaštvo tvrdi da je optuženi svojim govorima u kojima je omalovažavao određeno stanovništvo kršio prava tog stanovništva na dostojanstvo i bezbednost.⁹⁷

65. U predmetima *Nahimana* i *Bikindi*, sudije su smatrale da su omalovažavajućim govorima prekršena osnovna prava na dostojanstvo⁹⁸ i bezbednost⁹⁹ pripadnika grupe protiv koje su te reči bile usmerene. Sudije su pojasnile da se takvim govorom pripadnici grupe "dovode u inferioran

⁹¹ Predmet *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444, 447 (1969).

⁹² Predmet *Chaplinsky v. State of New Hampshire*, 315 U.S. 568, 572 (1942); v. takođe predmet *R.A.V. v. City of St. Paul*, 505 U.S. 377, 391 (1992).

⁹³ Predmet *Watts v. United States*, 394 U.S. 705, 708 (1969); v. takođe predmet *Virginia v. Black*, 538 U.S. 343, 360 (2003).

⁹⁵ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1072.

⁹⁶ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 986.

⁹⁷ Završni podnesak tužilaštva, par. 561.

⁹⁸ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 986; Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1072; Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 392. V. takođe rezonovanje u Prvostepenoj i Drugostepenoj presudi u predmetu *Kvočka*, par. 190-191, odnosno par. 323-325.

⁹⁹ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 986, fusnota 2258.

položaj ne samo u očima te same grupe, već i u očima drugih koji ih percipiraju i koji se prema njima ophode kao prema nižim bićima. Omalovažavanje lica na osnovu nacionalnog identiteta ili pripadnosti nekoj grupi kao takvoj može predstavljati nepovratnu povredu prava".¹⁰⁰

66. Evropski sud za ljudska prava¹⁰¹ i više nacionalnih sudova takođe su presuđivali u tom smislu.¹⁰²

67. Iz navedene jurisprudencije i nacionalnih zakona može se, dakle, zaključiti da se omalovažavajućim govorom u najmanju ruku krši pravo na poštovanje ljudskog dostojanstva i pravo na bezbednost.

67. Iz navedene jurisprudencije i nacionalnih zakona može se, dakle, zaključiti da se omalovažavajućim govorom u najmanju ruku krši pravo na poštovanje ljudskog dostojanstva i pravo na bezbednost. /kao u originalu/

4. Isti stepen težine kao i za druge zločine protiv čovečnosti

68. Kada je reč o stepenu težine "govora mržnje", nužnom elementu da bi se to ponašanje moglo okvalifikovati kao radnja u osnovi progona, Pretresno veće u predmetu *Nahimana* je smatralo da je "očigledno da govor mržnje usmeren protiv nekog stanovništva iz razloga njegove nacionalne pripadnosti, ili iz nekog drugog diskriminatornog razloga, doseže taj stepen težine i da predstavlja progon".¹⁰³

69. U istom predmetu sudije Žalbenog veća nisu smatrale da je neophodno "da u ovom slučaju presude da li puki govori mržnje koji ne podstiču na nasilje protiv pripadnika neke nacionalne grupe imaju, sami po sebi, istu težinu kao i drugi zločini protiv čovečnosti".¹⁰⁴ Sudije su pred sobom imale dokaz da su "banalni govori mržnje" bili praćeni govorima u kojima se pozivalo na nasilje, te je Žalbeno veće zaključilo da u tom slučaju "govori mržnje i govori u kojima se pozivalo

¹⁰⁰ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1072. V. takođe Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 986 i fusnota 2256. U Prvostepenoj presudi u predmetu *Ruggiu*, veće je smatralo da je čitanje poruka na radiju u kojima su se omalovažavali Tutsi i Belgijanci čak predstavljalo kršenje prava na život i slobodu Tutsija i Belgijanaca. Međutim, u predmetu *Nahimana*, Žalbeno veće je objasnilo da se "nije uverilo da govor mržnje, sam po sebi, može predstavljati kršenje prava na život, slobodu i telesni integritet. Zapravo, potrebno je da drugi akteri budu na delu da se takvo nasilje konkretizuje; govor direktno ne lišava života pripadnike jedne grupe, kao što ih ni ne zatvara niti telesno povređuje."

¹⁰¹ ESLJP, predmet *Féret protiv Belgije*, 16. jul 2009, Predstavka br. 15615/07, par. 73.

¹⁰² Vrhovni sud Kanade, predmet *R v. Keegstra*, [1990] 3 RCS 697, str. 754-755; predmet *Kanada (Human Rights Commission) protiv Taylora* [1990] 3 SCR 892, str. 919; Savezni sud Australije, predmet *Eatoock protiv Bolta* [2011] FCA 1103 (28. septembar 2011), par. 212, 214; Ustavni sud Južnoafričke Republike, predmet *Država protiv Mamaboloa* (CCT 44/00) [2001] ZACC 17; 2001 (3) SA 409 (CC); 2001 (5) BCLR 449 (CC) (11. april 2001), par. 41.

¹⁰³ Prvostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 1072.

na nasilje protiv Tutsija, a koji su održani posle 6. aprila 1994. godine [...] sami po sebi predstavljaju radnje progona".¹⁰⁵ No, Žalbeno veće je takođe iskoristilo priliku da naglasi da se "nije uverilo da je tačan argument prema kojem banalni govori mržnje ne mogu predstavljati radnju u osnovi progona pošto je ta vrsta govora navodno zaštićena međunarodnim pravom".¹⁰⁶

70. I u Prvostepenoj presudi u predmetu *Bikindi* Pretresno veće se bavilo pitanjem težine "govora mržnje" *per se* i zaključilo da "u zavisnosti od poruke i konteksta, Veće ne isključuje mogućnost da bi pesme mogle predstavljati radnje progona kao zločina protiv čovečnosti".¹⁰⁷

71. S obzirom na ovu jurisprudenciju, uverena sam da nijedan presuditelj o činjenicama ne bi mogao razumno poreći da govor u Hrtkocima, kad se uzme *odvojeno* od drugih radnji u osnovi progona, ali u kontekstu krajnjih napetosti u kojem je održan, doseže jednak stepen težine kao drugi zločini protiv čovečnosti.

72. Međunarodne i nacionalne odredbe, kao i relevantna sudska praksa, čiji sam pregled dala gore u tekstu, takođe su itekako bitne za analizu dokaza o odgovornosti optuženog na osnovu podsticanja na ratne zločine, odnosno jedine zločine koje je većina u Veću razmatrala, no većina te odredbe i jurisprudenciju uopšte nije uzela u obzir.

B. Udruženi zločinački poduhvat

1. Postojanje zajedničkog cilja inkriminisanog UZP-a i množina učesnika

73. Nikako ne bih mogla da se složim sa zaključkom većine u Veću da tužilaštvo nije dokazalo da je u našem predmetu postojao udruženi zločinački poduhvat (UZP), čiji su učesnici bili optuženi Vojislav Šešelj i osobe navedene u paragrafu 8(a) Optužnice.

¹⁰⁴ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 987 (u originalu nenaglašeno); s tim u vezi, vidi kritiku koju je sudija Pocar izneo u svom Delimično suprotnom mišljenju priloženom uz drugostepenu presudu, par. 3.

¹⁰⁵ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, par. 988 (u originalu nenaglašeno); u istom smislu, vidi Delimično suprotno mišljenje sudije Fausta Pocara, par. 3.

¹⁰⁶ Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana i drugi*, fusnota 2264. Dakle, moje razumevanje suda iznetog u predmetu *Nahimana* – da težina govora mržnje proračunih govorima nasilja mora da bude jednaka težini drugih zločina protiv čovečnosti – jeste da Žalbeno veće njime nije isključilo mogućnost da "govor mržnje" *per se* može da bude takve težine da već sam po sebi predstavlja radnju progona. Sve zavisi od sadržaja i konteksta govora. Isto Veće to je implicitno i potvrdilo u par. 67.

¹⁰⁷ Prvostepena presuda u predmetu *Bikindi*, par. 395.

74. Moje neslaganje se u prvom redu odnosi na identifikovanje zajedničkog zločinačkog cilja koji tužilaštvo optuženom stavlja na teret. Ne samo da ne odobravam metod kojim je većina u Veću identifikovala taj cilj, već smatram da je neispravno odredila i sadržinu zajedničkog cilja.

75. Što se tiče metoda kojim se poslužila većina u Veću, nalazim da je sporno to što se ona radi određivanja zajedničkog zločinačkog cilja oslanjala ne samo na Optužnicu i Pretretresni podnesak, već i na argumentaciju tužilaštva u Završnom podnesku. Time je samo unela pometnju u navode tužilaštva, a nije ih pojasnila, ako je pojašnjenje uopšte bilo potrebno. Ovim pristupom svesno je ostavljena po strani dobro poznata odluka Pretresnog veća II (Veće II), naslovljena "Odluka po podnesku Vojislava Šešelja kojim se osporavaju nadležnost i forma Optužnice", zavedena 3. juna 2004, a kojom je ovo pitanje još tada bilo rešeno.¹⁰⁸ Štaviše, u paragrafu 55 te Odluke, Veće II je smatralo dovoljnim da citira paragraf 6 Optužnice, u kojem se izričito i jasno kaže koji je bio cilj zajedničkog zločinačkog poduhvata za koji se optuženi tereti, naime "da se, činjenjem zločina koji predstavljaju kršenje odredbi članova 3 i 5 Statuta Međunarodnog suda, većina Hrvata, Muslimana i drugih stanovnika nesrpske nacionalnosti silom trajno ukloni sa otprilike jedne trećine teritorije Republike Hrvatske i velikih delova Bosne i Hercegovine, kao i iz nekih delova Vojvodine u Republici Srbiji, kako bi ta područja postala deo nove države pod dominacijom Srba". Dakle, posredi je bilo trajno uklanjanje "silom" većine nesrpskog stanovništva sa teritorija na kojima je ono živelo vekovima, vršenjem krivičnih dela za koja tužilaštvo tereti Vojislava Šešelja: progonom, ubistvima, mučenjem i okrutnim postupanjem, proterivanjem i prisilnim premeštanjem, bezobzirnim razaranjem i pustošenjem javne i privatne imovine.

76. Što se tiče sadržine zajedničkog zločinačkog cilja, većina u Veću na samom početku svog rezonovanja citira pomenuti paragraf 6 Optužnice. Međutim, u analizi koja sledi, ona kao inkriminirani zajednički zločinački cilj navodi stvaranje "nove države pod dominacijom Srba".¹⁰⁹ Zatim iznosi ocenu da bi taj "izraz mogao da označava projekat Velike Srbije, koji zagovara optuženi".¹¹⁰

77. Preinačivši tako cilj zajedničkog zločinačkog poduhvata iz Optužnice, većina u Veću dolazi do zaključka da tužilaštvo zapravo optuženom stavlja na teret tek jedan isključivo politički, a ne i zločinački cilj. Problem je u tome što tužilaštvo ni u Optužnici ni u Prepretresnom postupku nije

¹⁰⁸ Osim toga, iako veća imaju pravo da preispitaju svoje ranije odluke, većina u Veću u takvom slučaju trebalo je da objasni na kom osnovu se odlučila na preispitivanje.

¹⁰⁹ Presuda, par. 227. V. i par. 223.

¹¹⁰ Presuda, par. 227.

navelo da je upravo takav politički cilj predstavljao zajednički cilj UZP-a.¹¹¹ Činjenica da je tužilaštvo, nakon što je jasno formulisalo zajednički zločinački cilj "da se, činjenjem zločina [...] stanovni[ci] nesrpske nacionalnosti silom trajno uklon[e] sa [izvesnih] teritorija", potom, kao krajnju političku zamisao koju je trebalo ostvariti, pomenulo i stvaranje države svih Srba očišćene od nesrpskog stanovništva, ne umanjuje jasnoću navoda o zločinačkom cilju. Zapravo, pomenuta politička zamisao u isto vreme predstavlja kako ideološki motiv za to "da se, činjenjem zločina stanovništvo nesrpske nacionalnosti silom ukloni sa izvesnih teritorija", tako i prirodnu i političku posledicu tog zločinačkog cilja i njemu suštastvenih zločina, odnosno zločina kojima se on ostvaruje, a to su posebno proterivanje i prisilna premeštanja.

78. Konfuzna interpretacija podnesaka tužilaštva omogućila je većini u Veću da izvuče evidentno nerazumne zaključke o pitanju postojanja zajedničkog cilja i o množini lica i grupa s istom zločinačkom nakanom. Povrh toga, napominjem da se većina u Veću, uprkos svojoj prethodnoj konstataciji da optužujući navod o zajedničkom zločinačkom cilju tobože ne postoji, ipak nepotrebno¹¹² upustila u ispitivanje tih elemenata.

79. Da je tužilaštvo u Optužnici ustvrdilo da je cilj bio politički, zaključak većine u Veću o nedostatku konvergencije bio bi prirodan: naime, svako političko razmimoilaženje na koje su ukazivali dokazi bilo je prilika za većinu da konstatuje kako nije postojalo više lica sa zajedničkim zločinačkim ciljem i kako takvog cilja stoga nije ni bilo. S druge strane, da se većina u Veću nije oslonila na politički već na zločinački cilj, o kojem jeste reč u paragrafu 6 Optužnice, ustanovila bi da političke razlike ne dovode automatski u pitanje "zajednički zločinački cilj u smislu značenja prava o UZP prema članu 7(1) Statuta".¹¹³

80. Povrh toga, činjenica da je većina u Veću pogrešno identifikovala zajednički cilj UZP-a povlači za sobom negativne posledice po celu Presudu, pošto se ta greška pojavljuje već u uvodu.¹¹⁴ Ona metastazira na sve potonje konstatacije i zaključke većine. Tako je ova netačna početna pretpostavka većini omogućila da izvede šturu zaključke o tome da zločina protiv čovečnosti nije bilo budući da nije bilo ni rasprostranjenog i sistematskog napada kao kontekstualnog obeležja tih zločina. Moje ogorčenje je tim veće što je Veće u spis prihvatilo mnogobrojne dokaze koji pokazuju da jeste postojao rasprostranjeni i sistematski napad i da krivična dela jesu izvršena, pre svega

¹¹¹ Osećam potrebu da naglasim sledeće: da je tužilaštvo u Optužnici zaista navelo Veliku Srbiju kao zajednički cilj UZP-a, tad bih delila zaključke većine u Veću da je to bila tek jedna politička zamisao koju su, pre svega u njenom istorijskom značenju, delili optuženi i druge vođe, učesnici pomenutog UZP-a, na osnovu svoje zajedničke vizije stvaranja jedinstvene države svih Srba, očišćene od nesrpskog stanovništva. Bila bih predložila da se ne kreće u dalju beskorisnu analizu, svojstvenu političkim naukama, umesto pravne analize koja mora biti jedini cilj svake presude.

¹¹² Presuda, par. 250.

¹¹³ Drugostepena presuda u predmetu *Martić*, par. 123

progon, proterivanja i prisilna premeštanja, te određeni ratni zločini koji su od posebnog značaja za UZP naveden u Optužnici, poput razaranja i pustošenja sela. S obzirom na takvo rezonovanje, jedini napad koji je većina u Veću priznala jeste vojni napad.¹¹⁵ Dakle, nakon što je ustvrdila da se optužba tužilaštva tiče samo političkog a ne i zajedničkog zločinačkog cilja, većina čak nije ni morala da razmatra zločine koji su suštastveni cilju navedenom u Optužnici, konkretno proterivanja i prisilna premeštanja. Jedino što većina u Veću prihvata jeste da je na terenu izvršena nekolicina ratnih zločina, prebacujući pritom tužilaštvu da nije napravilo razliku između vojne kampanje, koja je možda bila "legitimna", i "mogućih kriminalnih odstupanja od nje".¹¹⁶ Moram da primetim da ni sam optuženi u svojoj odbrani nije otišao tako daleko.

81. Kad je, konkretno, reč o analizi koju je većina u Veću izvela po pitanju množine učesnika u UZP-u, držim da je ona nezadovoljavajuća, i to ne samo iz već pomenutih razloga, već i zbog toga što ignoriše dokaze uvrštene u spis. Zapravo, većina se zadovoljava time da kaže kako "dovodi u sumnju" postojanje UZP-a čiji su učesnici bila lica navedena u optužnici.¹¹⁷ Ali koji su to dokazi koji je navode na tu sumnju? Ako izuzmemo političke nesuglasice između Miloševića i optuženog, većina u Veću još jedino upućuje na jednog prostodušnog i čestitog srpskog oficira – svedoka VS-051¹¹⁸ – koji je bezuspešno pokušao da se suprotstavi pokolju na Ovčari, izvršenom uz učešće šešeljevaca i uz saučesništvo visokih rukovodilaca JNA i srpske policije, koji su ih naprosto pustili da urade to što su uradili.¹¹⁹

82. Što se tiče pitanja da li je između optuženog i najistaknutijih učesnika u UZP-u iz Optužnice, odnosno Slobodana Miloševića i Željka Ražnjatovića zvanog Arkan, postojao zajednički zločinački cilj, vidimo da je u analizi većine u Veću nekolicina dokaza o političkim i strateškim razmimoilaženjima odnela prevagu nad mnogobrojnim drugim relevantnijim dokazima koji pokazuju da su pomenuti učesnici u UZP-u zajedno radili na tome da silom trajno isteraju Hrvate, Muslimane i drugo nesrpsko stanovništvo s navodno srpskih teritorija i da su imali istu zločinačku nameru.¹²⁰

83. Što se pak tiče odnosa između optuženog i Miloševića, te Miloševićevog učešća u UZP-u, dokazi pokazuju da su od 1991. godine, posle prvih razgovora koje su imali, optuženi i Milošević saradivali u okvirima svojih konvergentnih ideoloških načela, usmerenih na to da se odbrani srpski

¹¹⁴ Presuda, par. 3.

¹¹⁵ Presuda, par. 192-196.

¹¹⁶ Presuda, par. 16.

¹¹⁷ Presuda, par 253.

¹¹⁸ Presuda, par. 253-254.

¹¹⁹ Dokazi takođe pokazuju da je takvih čestitih srpskih građana i oficira bilo zaista puno, uključujući i među svedocima tužilaštva.

nacionalni interes i povrati kontrola nad "srpskim" teritorijama, što se ostvarivalo upućivanjem dobrovoljaca od strane optuženog u periodu od 1991. do 1993. godine.¹²¹ Njihov odnos bio je bilateralan – Milošević je podržavao dobrovoljce obezbeđivanjem logističke pomoći, dok je optuženi sprovodio Miloševićeve naloge i zahteve u vezi s upućivanjem dobrovoljaca.¹²² Dokazi o tome da je počevši od proleća 1993. između njih dvojice došlo do radikalnog razilaženja usled Miloševićeve podrške Vance-Owenovom planu,¹²³ kao i činjenica da pre razgovora iz 1991. oni nisu saradivali, ne dovodi u pitanje zaključak da su njih dvojica imali isti zajednički cilj premeštanja nesrpskog stanovništva, konkretno Hrvata i Muslimana, sa teritorija koje su smatrali istorijski srpskima.

84. Što se tiče učešća Željka Ražnjatovića zvanog Arkan u UZP-u o kojem govori tužilaštvo, kao i odnosa između ovog paravojnog komandanta i optuženog, uprkos tvrdnjama optuženog da se s Arkanom nije dalo saradivati, dokazi pokazuju da su 1991. dobrovoljci poslani u centar za obuku u Erdutu kojim je rukovodio Arkan, kao i da je Arkan primio optuženog prilikom jedne njegove posete tom centru.¹²⁴ Dokazi pokazuju da su dobrovoljci SRS-a i arkanovci učestvovali u zajedničkim vojnim operacijama, čiji je prvenstveni cilj bio primorati srpsko stanovništvo da definitivno napusti teritorije na koje su Srbi pretendovali.¹²⁵ Takođe je dokazano, shodno svedočenju optuženog u predmetu *Milošević*, da su uputstva da se drže po strani od arkanovaca¹²⁶ dobrovoljci SRS-a dobili tek nakon pljački koje su ovaj paravojni komandant i njegova jedinica izvršili u Zvorniku, zbog čega ih je uostalom uhapsila policija RS-a (i ubrzo potom oslobodila).

85. Što se tiče navoda tužilaštva o tome da su optuženi, Radovan Karadžić, Jovica Stanišić i Franko Simatović imali zajednički zločinački cilj, tu je analiza većine u Veću u potpunosti – i svesno – izostala.¹²⁷ Ipak, iz mnogobrojnih dokaza se vidi da su se optuženi i Karadžić veoma

¹²⁰ P1187, str. 1.

¹²¹ Yves Tomić, T(e) 3104-3107; P164, str. 94; Zoran Rankić, T(e) 15908-15909, 15949; P63, str. 1; P644, str. 10-11 i 16-17; P90 str. 6; P01213 str. 1. V. takođe P31, T. 43484-43485; 43488-43489.

¹²² Yves Tomić, T(e) 3104-3107; C27 pod pečatom, str. 1, 4; P63, p.1; P633, p.6; P644, p.5; 10-11. V. takođe P31, T. 43484-43485, 43916-43917, 43930-43932, 43942-43944, 44323-44325. Ta saradnja je imala i politički aspekt uprkos tome što se optuženi nalazio na strani opozicije, npr. on je jedno vreme podržavao Miloševićevu vlast. (P31, T. 43306-43307; P164, str. 94).

¹²³ P164, str. 94-95; P31, T. 43346-43349, 44026, 44045-44046; P644, str. 23-24; P1012, str. 60. V. takođe P164, str. 92-93, u vezi s izjavama optuženog protiv Miloševića 1995. godine. Što se tiče njihovog razilaženja po pitanju Vance-Owenovog plana, radilo se ipak o razilaženju političke prirode. Osim toga, taj plan je i sam predviđao razdvajanje tri zajednice, a ono se već uveliko ostvarilo i pre no što je plan prezentiran.

¹²⁴ C12, par. 24; C15, str. 49; C18, par. 38; P527, par. 17.

¹²⁵ VS-1028, T(e) 12733-12734, 12738-12740; P1054, par. 23, P1187, str. 2.

¹²⁶ P31, T. 43662-43664, 43668-43669.

¹²⁷ Većini u veću nije palo na pamet da se bavi navodima tužilaštva o učešću tih učesnika u UZP-u. Ja bih se u tome priključila većini u Veću da je izveden zaključak o postojanju UZP-a između optuženog i drugih učesnika, međutim, pošto je većina o tome izvela negativan zaključak, trebalo je da se osvrne na druge učesnike o kojima je reč u Optužnici.

dobro razumeli, pre svega na političkom planu.¹²⁸ Njihovo međusobno razumevanje ispoljavalo se kroz saradnju njihovih dveju stranaka – SDS-a i SRS-a.¹²⁹ Po osnivanju RS-a, ta saradnja je bila manifestna i na ratištu, konkretno u operacijama koje su se ticale premeštanja nesrpskog stanovništva sa teritorija BiH koje su smatrali istorijski srpskim.¹³⁰

86. Kad je reč o tome jesu li optuženi, Stanišić i Simatović imali zajednički zločinački cilj, dokazi u spisu pokazuju da su optuženi i njegova stranka – uključujući njegove najlojalnije saradnike kojima je lično dao razmeštaj i postavio ih za komandante dobrovoljaca¹³¹ – imali privilegovanu liniju komunikacije s policijom i organima bezbednosti Republike Srbije, na čijem su čelu bila ova dvojica učesnika u UZP-u.¹³² Njih dvojica bili su saglasni s odlukom o upućivanju dobrovoljaca na front i između njih i optuženog postojao je redovan kontakt, na daljinu i preko posrednika, zarad koordinisanja napora i aktivnosti koje su izvodili dobrovoljci SRS-a.¹³³ To što je počevši od 1993.¹³⁴ između njih postojao sukob, o čemu je najviše svedočio upravo optuženi, nema nikakvog uticaja na njihovu saradnju pre i nakon formiranja RS-a.¹³⁵

87. Po mom mišljenju, jedini razuman zaključak koji je Veće trebalo da izvede na osnovu mnogobrojnih dokaza kojima raspoložemo jeste da je bilo više lica s istim zajedničkim zločinačkim ciljem UZP-a za koji se tereti u Optužnici.

88. Naposletku, takođe smatram da je jedini razuman zaključak koji se mogao izvući iz dokaza prihvaćenih u našem predmetu bio zaključak da je optuženi bitno doprineo ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja. Dokazi u vezi s odgovornošću optuženog za podsticanje, kao i za pomaganje i podržavanje, a koji pokazuju da je njegov doprinos ovim dvama oblicima odgovornosti bio znatan, sadrže uostalom i sve posredne dokaze neophodne da se utvrdi njegov značajan doprinos inkriminisanom zajedničkom zločinačkom cilju, i to upravo putem njegovog podsticanja i saučesništva u krivičnim delima.¹³⁶

¹²⁸ P1102, str. 2; P35, str. 7; P1339, str. 2; P1176, str. 37-38; P644, p.15; P31, T. 43350-43351, 43980-43981; Jovan Glamočanin, T(e) 12863-12864; P34, str. 1-2.

¹²⁹ P688, par. 49, 119; P34, str. 1-2; P644, p.15; Jovan Glamočanin, T(e) 12863-12864; P31, T. 44025-44026; P998, p.9.

¹³⁰ P688, par. 49; Jovan Glamočanin, T(e) 12863-12864.

¹³¹ C18, par. 49-50, 53; P644 p.18-19; P1058 par. 18.

¹³² P633 str. 11; P634, par. 20; C12 par. 6; C15 p.15-17.

¹³³ VS-1112, T(e) 9176-9177 (zatvorena sednica); P634, par. 20-21 : P644, p.18; C12 par. 6-7, 19; C15, str. 8-9, 26-27; C18, par. 47-50.

¹³⁴ P31, T43460-43462; Aleksandar Stefanović, T(e) 12212-12213.

¹³⁵ Po osnivanju RS-a uspostavlja se saradnja između optuženog i policije te Republike.

¹³⁶ V. konkretno dokaze o Šešeljevima govorima koji su nailazili na odobravanje drugih vođa učesnika u UZP-u, kao i dokaze o nasilnom preuzimanju vlasti u izvesnim institucijama u Hrvatskoj i BiH, pomenute na drugim mestima u ovom mišljenju. U vezi s tim posebnu pažnju zavređuju strateški ciljevi koje su utvrdili Karadžić i njegova stranka, a koje su sprovodile sve srpske vođe u BiH i Srbiji, uključujući i Šešelja: v. par. 49 Presude.

2. Mens rea učesnika u inkriminisanom UZP-u

89. Ne mogu da se složim sa zaključcima većine u Veću da optuženi i učesnici u UZP-u navedenom u Optužnici nisu imali isti zajednički zločinački cilj jer su, navodno, zajedno želeli odbranu "Srba i tradicionalno srpskih teritorija ili očuvanje Jugoslavije".¹³⁷ Propust u rezonovanju većine sastoji se u tome da je ona selektivno razmotrila tek nekolicinu dokaza, koje je povrh toga analizirala kao da se radi o izolovanim dokazima, ne uzevši u obzir širu perspektivu i opštu sliku koja se dobija kada se mnoštvo dokaza uvrštenih u spis sagleda u celini.¹³⁸

90. Smatram da je analiza neposrednih i posrednih dokaza koje je Veće prihvatilo trebalo da omogući da se van svake razumne sumnje zaključi da je optuženi istovremeno imao nameru da počini krivična dela progona, proterivanja i prisilnog premeštanja koja su bila sastavni deo ostvarivanja zajedničkog zločinačkog cilja i da je tu nameru delio s drugim učesnicima u inkriminisanom UZP-u. Ovde, na primer, mogu da podsetim na dokaze koji se tiču stalnog propagiranja optuženog, svim sredstvima, njegove nacionalističke ideologije, njegovog sistematskog ponavljanja govora u kojima je pozivao na proterivanje i prisilno premeštanje, njegovog insistiranja na tome da su Hrvati istorijski neprijatelji srpskog naroda, njegovog zagovarivanja osвете nad nesrpskim stanovništvom, njegove uloge u organizaciji regrutovanja i upućivanja dobrovoljaca, kao i njegovih poseta i redovnih ostrašćenih obraćanja srpskim snagama na terenu.

C. Podsticanje

1. Preliminarne napomene

91. Ne delim videnje većine u Veću o definiciji podsticanja. Zapravo, u skladu s definicijom iz jurisprudencije Međunarodnog suda, podsticati znači "navesti drugu osobu da počini krivično delo".¹³⁹ Traži se da je podstrekač, na ovaj ili onaj način, uticao na fizičkog počinioca krivičnog dela time što je nastojao da ga pridobije, nagna ili da na neki drugi način na njega deluje da počini zločin. Međutim, to ne mora nužno značiti da prvobitna ideja ili plan za počinjenje zločina potiče od podstrekača. Čak i ako je glavni počinitelj već razmišljao o počinjenju zločina, konačna odluka da to učini može ipak biti rezultat ubeđivanja ili snažnog bodrenja na počinjenje od strane

¹³⁷ Presuda, par. 258.

¹³⁸ Presuda, par. 231-238, gde se preuzimanje vlasti u opštinskim institucijama analizira bez uvida u ostvarivanje globalnog plana da se, između ostalog i putem tog nasilnog preuzimanja vlasti, nesrpsko stanovništvo definitivno premesti iz željenih oblasti.

¹³⁹ Drugostepena presuda u predmetu *Kordić i Čerkez*, par. 27, gde se potvrđuje Prvostepena presuda u predmetu *Kordić*, par. 387. V. i Drugostepena presuda u predmetu *Nahimana*, par. 480; Drugostepena presuda u predmetu *Ndindabahizi*, par. 117.

podstrekača.¹⁴⁰ Iako je tačno da je za vršenje uticaja nužna izvesna hijerarhija, "podsticanje", za razliku od "naređivanja", koje podrazumeva barem faktički odnos nadređenosti, ne pretpostavlja nikakav oblik ovlasti,¹⁴¹ koji međutim, bude li utvrđen, svakako može biti koristan da se oceni uticaj podsticanja na one koji su mu bili izloženi.

92. Međutim, većina u Veću uvela je i jedan dodatni kriterijum, koji nije postavljen nigde u merodavnoj jurisprudenciji Međunarodnog suda, time što je iznela da je takođe nužno dokazati da je optuženi koristio razne oblike ubeđivanja, kao što su pretnje, navođenje ili čak obećanja, pre nego što mu se sme pripisati odgovornost po osnovu podstrekivanja.¹⁴²

93. Kao što sam već napomenula u delu teksta gde razmatram pitanja u vezi s dokazima, ne slažem se ni sa odlukom većine da govore koje je optuženi održao u periodu koji nije obuhvaćen Optužnicom izuzme kao relevantne dokaze, premda su ti dokazi neophodni za tumačenje ne samo sadržaja i posledica govora koje je držao u periodu koji jeste obuhvaćen Optužnicom, nego i za utvrđivanje njegove *mens reae*.

94. Povrh toga, s obzirom na merodavnu sudsku praksu, krajnje je sporna i činjenica da se većina u Veću, analizirajući predočene dokaze koji se tiču podsticanja, u svojoj analizi opredelila za parcijalan pristup. Naime, umesto da svaki dokaz oceni u kontekstu sveukupnih dokaza, većina je razmotrila samo neke govore, i to odvojeno od drugih dokaza. Većina je tako donela načelnu odluku da prida tek ograničenu dokaznu vrednost govorima koji nisu objavljeni u novinama i publikacijama optuženog, već u člancima u drugoj štampi, a čiji autori nisu saslušani kao svedoci, niti su u vezi s njima predočeni drugi dokazi u vezi s kontekstom,¹⁴³ uprkos tome što su ti govori mogli potkrepiti druge pouzdane dokaze. Većina u Veću je, osim toga, odlučila da odbaci i neke druge govore, uz obrazloženje da se navodno radi o govorima održanim kao podrška ratnim naporima ili u okviru predizborne kampanje.¹⁴⁴ Takvom parcijalnom metodom većina u Veću došla je do nerazumnih zaključaka o govorima koje je optuženi održao 7. novembra 1991. na putu za Vukovar, 12. ili 13. novembra 1991. u Vukovaru, u martu 1992. u Malom Zvorniku, 1. i 7. aprila 1992. u Skupštini Srbije i 6. maja 1992. u Hrtkovcima.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Prvostepena presuda u predmetu *Orić*, par. 271.

¹⁴¹ Prvostepena presuda u predmetu *Orić*, par. 272.

¹⁴² V. par. 295 Presude. Istina je da tužilaštvo kaže da "podsticanje može da poprimi mnoge vidove, kao što su obećanja, pretnje ili zloupotreba moći," ali ono tu tvrdnju potkrepljuje pozivanjem samo na član 91 krivičnog zakona Ruande, koji u ovom slučaju nije merodavan i koji se, osim toga, tiče samo saučesništva u opštem smislu. V. Pretpretresni podnesak tužilaštva, par. 146 i fusnotu 498.

¹⁴³ V. par. 301 Presude.

¹⁴⁴ V. par. 303 Presude.

¹⁴⁵ V. par. 303, 318, 328, 333, 343 Presude.

2. Sadržaj govora koje je držao optuženi

95. Ne delim stav većine u Veću da se samo tri govora koja je optuženi održao u periodu iz vremenskog okvira Optužnice – dva govora održana 1. i 7. aprila 1992. u Narodnoj skupštini Srbije i jedan 6. maja 1992. u Hrtkovcima – mogu analizirati kao pozivi na proterivanje ili prisilno premeštanje nesrpskog stanovništva.¹⁴⁶ Iz dokaznih predmeta uvrštenih u spis vidi se da je optuženi, zapravo, održao još mnogo drugih govora koje je većina u Veću trebalo da uključi u razmatranje.

96. Ako se ograničimo samo na govore koje je optuženi održao 1992. godine i koji su objavljeni u njegovim knjigama, mogu da citiram, na primer, izjavu optuženog na konferenciji za štampu 2. aprila 1992. godine:

Rekao sam da se treba primeniti pravni institut retorzije, odnosno odmazdu u međunarodnim odnosima. Za isti broj Srba koji su proterani sa područja Hrvatske proterati toliko Hrvata iz Srbije. I da treba ove proterane Srbe, pre svega, naseljavati u kuće i stanove Hrvata kojima ne bi bilo više mesta u Srbiji [...] U ovom slučaju, mržnja između Srba i Hrvata je zaista dostigla toliki stepen da je svaki zajednički život nemoguć [...] Oni koji su mi odgovorili na sednici Narodne Skupštine [...] su protiv principa "oko za oko" i "zub za zub", protiv principa odmazde [...] To je princip retorzije, jedan od uobičajenih principa u međunarodnom pravu, po njemu se ravnaju sve države.¹⁴⁷

97. Mogu da citiram i deo jednog intervjua od 7. aprila 1992, u kojem je optuženi objasnio zašto bi bio srećan kad bi njegova stranka pobedila na izborima i šta bi učinio kad bi mu bila ponuđena funkcija ministra unutrašnjih poslova ili ministra policije: "Rado bih je prihvatio. Ali najviše zbog toga da bih bio na čelu ove akcije preseljavanja Hrvata iz Srbije. [...] Za 24 sata bi svi otišli".¹⁴⁸

98. Intervju od 7. aprila 1992, dokazni predmet P1194, sadrži i sledeću izjavu optuženog: "Svih 16 dobrih Hrvata neka ostanu u Srbiji".¹⁴⁹

99. Isto tako, na konferenciji za štampu od 16. aprila 1992, optuženi je na pitanje novinara da li je u dnevnom listu *Borba* dobro protumačena njegova izjava u Skupštini da sve Hrvate treba proterati, odgovorio ovako:

Ta izjava je odlično protumačena. Poručili smo Hrvatima da nemaju šta da traže u Beogradu i da treba što pre da se sele. Svi Hrvati treba da se sele iz Srbije osim onih – ima izuzetaka – koji su se odmah odazvali pozivu na mobilizaciju i koji su

¹⁴⁶ V. par. 333, 335 Presude.

¹⁴⁷ P685, str. 10-11. Ta konferencija za štampu preneti je u njegovoj knjizi *Milan Panić mora pasti*.

¹⁴⁸ P1194, str. 15-16. Taj razgovor objavljen je u njegovoj knjizi *Televizijski megdani* 1993.

¹⁴⁹ P1194, str. 16.

učestvovali u našim ratnim naporima i time posvedočili svoju lojalnost srpskoj državi, ali takvih je zanemarljiv broj.¹⁵⁰

100. Dana 22. aprila 1992, optuženi je u jednom intervjuu izjavio i sledeće:

Hrvate bih proterao iz više razloga. Prvi i osnovni je taj *što su Hrvati krajnje nelojalni kao stanovnici Srbije*, što je ogromna većina njih u članstvu HDZ-a, ili u funkciji njegovih spoljašnjih saradnika, što sve čine da destabilizuju unutrašnje prilike u Srbiji. Hrvati su se zatim pokazali kao neposredni saradnici ustaša [...] Dalje, moramo primeniti mere retorizije prema Hrvatima, jer je Tuđman proterao 160 hiljada Srba.¹⁵¹

101. Mnogobrojna druga svedočenja i dokazi – koje većina u Veću nije uzela u obzir – potkrepljuju činjenicu da je u razdoblju od 1. avgusta 1991. do 1. septembra 1993: (1) optuženi u mnogo navrata u svojim huškačkim govorima eksplicitno pozivao na progon, proterivanje i prisilno premeštanje Hrvata i Muslimana, nazivajući to "dobrovoljnim razmenama" ili "civilizovanim razmenama" stanovništva; (2) optuženi otvoreno zagovarao nasilje i etničko čišćenje kao sredstva koja služe interesima srpskog naroda kada je nagovarao dobrovoljce SČP-a/SRS-a, svoje ideološke pristalice, srpske snage i srpsko javno mnjenje da "proteraju sve Hrvate iz Srbije," ili kada je govorio o "nacionalnim granicama Velike Srbije" ili insistirao na činjenici da je suživot sa Hrvatima i Muslimanima postao nemoguć; (3) optuženi u svojim govorima sistematski omalovažavao Hrvate i Muslimane, pogrдно nazivajući Hrvate "kukavicama", "podmuklima", "zločincima" i "narodom bez istorije", a Muslimane "balijama", "pan-islamistima" ili "poganima"¹⁵² (optuženi je objasnio da reč "pogani" znači "izmet"); kao i to da je (4) to omalovažavanje išlo ruku pod ruku s dehumanizovanjem, u prvom redu Hrvata, koje je optuženi umeo porediti s miševima, primatima ili vampirima. Mogu, primera radi, da uputim na svedočenja Anthonyja Oberschalla,¹⁵³ Gorana Stoparića,¹⁵⁴ svedoka VS-004,¹⁵⁵ na prethodne izjave mnogih svedoka,¹⁵⁶ dokazni predmet

¹⁵⁰ P685, str. 33-34.

¹⁵¹ P43. Taj intervju objavljen je u njegovoj knjizi *Politika kao izazov savesti*. U svom svedočenju u predmetu *Milošević*, optuženi je potvrdio da je dao tu izjavu. V. P31, pretres od 15. septembra 2005, T. 44176-44178. Treba imati na umu da je optuženi ovako govorio u trenutku kad je Hrvatska već bila nezavisna i kad je nedostajalo samo nekoliko dana do priznavanja te nezavisnosti – 27. aprila – od strane saveznog rukovodstva.

¹⁵² U vezi s prevodom te reči, koji je dao sam Šešelj, v. P31, pretres od 5. septembra 2005, T. 43725. V. takođe par. 325 Presude.

¹⁵³ Svedok Anthony Oberschall je izjavio da su se u govorima optuženog koje je on proučio na puno mesta pominjali deportacija i prisilno premeštanje, a upotrebljeni rečnik i izrazi ohrabivali su nasilno ponašanje. Takođe je objasnio je optuženi sterilizovao pojam etničkog čišćenja, nazivajući ga "civilizovanim razmenom stanovništva", kao i da je optuženi lažno prikazivao stvarnost govoreći o razmenama kao dobrovoljnim, sporazumnim, recipročnim i korisnim za žrtve. V. Anthony Oberschall, T(e) 2125-2126, 2131; P5, str. 24.

¹⁵⁴ Svedok Goran Stoparić, član SRS-a sve dok ga 1993. nisu izbacili iz te stranke, u više navrata imao je priliku da sluša govore optuženog. Optuženi je u početku govorio o ratnoj opasnosti i o tome kako treba oterati Hrvate, a kasnije

P5,¹⁵⁷ svedočenje optuženog u predmetu *Milošević* zavedeno kao dokazni predmet P31,¹⁵⁸ te dokazne predmete P75,¹⁵⁹ P1199¹⁶⁰ ili P1201.¹⁶¹ Po svemu sudeći, većina u Veću je izvesne govore *po kratkom postupku* izbacila iz svoje analize.

102. Pored toga, većina u Veću je pogrešila kada je u potpunosti ignorisala navod iz Optužnice da je optuženi verbalnim omalovažavanjem nesrpskog stanovništva podsticao na vršenje navedenih zločina.¹⁶² Mi smo u spis, međutim, uvrstili mnoštvo dokaza koji idu u prilog toj optužbi. Oni jasno pokazuju da je optuženi koristio krajnje brutalne i negativne stereotipe za Hrvate i da je ih je u

je branio princip retorizije. Prema rečima ovog svedoka, retorizija je značila "da istom merom i mi uzvratimo" Hrvatima, koji su iz Hrvatske oterali velik broj Srba. V. Goran Stoparić, T(e) 2328, 2335, 2438-2439, 2442, 2454 i pretres od 22. januara 2008, T(e) 2607.

¹⁵⁵ Prema rečima svedoka VS-004, izjave svedoka bile su huškačke i potpaljivačke. Svedok je dodao da je optuženi imao običaj da izjavljuje kako Hrvati smeju da žive zapadno od linije Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica. V. VS-004, pretres od 7. februara 2008, T(e) 3376 i pretres od 12. februara 2008, T(e) 3387, 3395-3397.

¹⁵⁶ Svedok Nebojša Stojanović, pripadnik jedinice JNA i pristalica SRS-a, naveo je u svojoj pismenoj izjavi da je optuženi, u jednom govoru održanom dobrovoljcima koji su kretali u borbu u Borovo Selo, rekao da su srpski četnici položili živote za odbranu Borova Sela i da "gde god da se ustaše nalaze, treba ih ubiti i proterati". U jednoj drugoj prethodno datoj izjavi, svedok je objasnio da te reči tumači kao želju optuženog da etnički očisti sve delove Hrvatske za koje smatra da pripadaju Velikoj Srbiji. Po njegovom mišljenju, reč ustaša odnosila se na čitav hrvatski narod. V. P526, par. 5, 8, 19; P258, par. 12, 32. Svedok Zoran Rankić naveo je u svojoj prethodno datoj pismenoj izjavi, da je optuženi, u govorima koje je držao dobrovoljcima pred odlazak na front, izjavljivao da ustaše treba ubiti i oterati ih sa srpskih teritorija kako bi se stvorila Velika Srbija. V. P1074, par. 36, 64. Te izjave su pokrepljene i izjavama svedoka Zorana Dražilovića i Nenada Jovića. V. C10, par. 28; P1085, par. 32.

¹⁵⁷ P5, str. 177, Izvod br. 192. V. takođe Anthony Oberschall, pretres od 11. decembra 2007, T(e) 2033-2034, gde svedok kaže da je optuženi u intervjuu od 4. avgusta 1992. godine izjavio sledeće: "Što se tiče samog pitanja iseljavanja Hrvata iz Srbije, ja smatram da to nije ni u kakvoj koliziji sa elementarnim demokratskim principima. Jer, ako pogledamo svetska iskustva na tom planu, videćemo da ovo nije nikakav novum. Nemci su iseljavani iz Poljske, Nemci su iseljavani iz Čehoslovačke, iz Sudetske oblasti. Nemci su iseljavani iz Jugoslavije. Što ne bi Hrvati, ako su Nemci? Ako je ovo sada zločin prema Hrvatima, onda je i ono bio zločin prema Nemcima."

¹⁵⁸ V. npr. P31, pretres od 6. septembra 2005, T(e) 43841, na kojem je optuženi priznao da je u razgovoru od 24. maja 1991. godine izjavio sledeće: "Pa znate, kada se sprovodi i odmazda, osveta je slepa. Biće tu i nevinih žrtava, ali šta se tu može. Neka prvo Hrvati razmisle. Mi nećemo prvi udariti, ali ako oni udare, mi nećemo gledati koga udaramo. I ako vojska pod hitno ne razoruža ustaše, biće mnogo krvi."

¹⁵⁹ Taj dokazni predmet sadrži govor koji je optuženi održao u Skupštini Srbije 1. aprila 1992, a na njega većina u Veću upućuje u svojoj Presudi. V. P75, str. 2-3.

¹⁶⁰ P1199, str. 3-4, gde se može pročitati transkript konferencije za novinare koju je SRS održao 28. maja 1992. i na kojoj je optuženi izjavio sledeće: "Posle ovoga rata, jednostavno, zajednički život Srba, Hrvata i muslimana nije moguć. [...] ja sam govorio o neloyalnim Hrvatima koje treba proterati u Hrvatsku i njihove kuće naseliti srpskim izbeglicama iz Hrvatske. Ako je novi ustaški poglavnik i Titov general Franjo Tuđman proterao 300.000 Srba iz Hrvatske, šta će onda 100.000 Hrvata u Srbiji? Mi te proterane Srbe moramo negde useliti, uselićemo ih u hrvatske kuće i stanove u Srbiji, a ti Hrvati neka idu u Zagreb, Bjelovar, Rijeku, Daruvar, i u druga mesta, neka se usele u srpske kuće iz kojih su ljudi prethodno proterani."

¹⁶¹ P1201, str. 20, koji sadrži intervju od 12. juna 1992, a u kojem je optuženi izjavio sledeće: "Što se tiče pripadnika hrvatske nacionalnosti, sve one koji – osim onih koji su se zajedno sa nama borili za slobodu Srpske Slavonije – koji su kao rezervisti išli u ovaj rat, svi drugi moraću da se sele po principu retorizije. Jer, ako je Tuđman proterao više od 300.000 Srba, šta čekaju Hrvati u Srbiji. [...] gde ćemo mi da smestimo ove prognane Srbe iz Zagreba, iz Rijeke, iz Varaždina, iz Bjelovara i drugih hrvatskih gradova. [...] Najjednostavnije je rešenje da najveći broj njih udomimo tako što ćemo ih uputiti na hrvatske adrese u Zemunu, u Slankamenu, u Hrtkovcima i na drugim mestima. Oni će se tamo useliti u hrvatske kuće i stanove, a zatečenim Hrvatima daće sve napuštene kuće i stanove u Zagrebu, Rijeci i drugim mestima."

¹⁶² Ta optužba pomenuta je u delu teksta o navodima i argumentaciji strana u postupku, v. par. 287 Presude, ali nije bila predmet analize Veća koja potom sledi.

svojim opaskama tretirao kao da nisu ljudska bića, poredeći ih, na primer, s primatima.¹⁶³ U istom smislu, u televizijskom intervjuu od 7. aprila 1992, optuženi je izjavio: "Mene su optuživali da sam Slovenac, Hrvat i Albanac. Da su mi rekli da sam Rom – lepo, Srbin – lepo, Rumun – lepo, Slovak – lepo, ali meni odaberu nešto uvek najgore. Slovenac, Hrvat ili Albanac".¹⁶⁴

103. Izjave kojima je optuženi omalovažavao nesrpske zajednice nisu bile samo provokativne za pripadnike tih zajednica, već su istovremeno predstavljale čin podsticanja na slepo nasilje i zločine nad hrvatskim i muslimanskim civilima, sve u cilju ostvarivanja njegovog projekta države kojom dominiraju Srbi i koja je, pre svega, očišćena od nesrba. Štaviše, u spisu takođe imamo dokaze koji pokazuju da je optuženi u javnosti širio brutalne opise, slogane ili fraze poput: "teći će reke krvi",¹⁶⁵ "treba ih dotući" (govoreći o Hrvatima i Muslimanima),¹⁶⁶ "još krvi će se prolivati" (govoreći o proterivanju i "drugim delima" čije su žrtve Srbi),¹⁶⁷ "pašće još mnoge žrtve",¹⁶⁸ "[Srbi] imaju danas vrlo dobre puške [...] kad pogodi [...] Hrvat u oba oka iskaču [...] i glavu mu bukvalno otkine".¹⁶⁹

104. Osim toga, da bi se uvidelo da je optuženi počinio fizičke radnje podsticanja na činjenje krivičnih dela iz Optužnice, nije bilo neophodno da optuženi eksplicitno poziva na počinjenje svakog od tih krivičnih dela. Bilo je dovoljno utvrditi – a dokazi u spisu to omogućuju – da su ti govori očigledno predstavljali, ili su ih slušaoci doživljavali kao takve, podsticanje na nasilje protiv čitave hrvatske i muslimanske zajednice na teritoriji bivše Jugoslavije. Dokazi predloženi Veću ukazivali su na to da, čak i ako se nekima od ispitanih svedoka poneki govor optuženog činio dvosmislenim, javnost koja je slušala njegove izjave očigledno ih je razumela kao brutalne i huškačke u odnosu na zajednicu protiv koje su bile usmerene. Doista, optuženi je pozivao na primenu principa retorizije, osvete i odmazde, na vršenje radnji etničkog čišćenja, progona, proterivanja i prisilnog premeštanja, bez biranja sredstava.

¹⁶³ U svom svedočenju Anthony Oberschall je pojasnio da je optuženi u svojim govorima koristio izraze koji su ohrabrivali na nasilno ponašanje, a kao primere naveo je fraze poput "teći će reke krvi" i reči poput "amputirati". V. Anthony Oberschall, pretres od 13. decembra 2007, T(e) 2206.

¹⁶⁴ P1194, str. 23.

¹⁶⁵ Anthony Oberschall, T(e) 2125-2126.

¹⁶⁶ U jednoj emisiji emitovanoj 13. maja 1993, optuženi je ustvrdio da Hrvati i Muslimani odavno ne predstavljaju nikakvu opasnost i dodao da sledeći put kada udare, treba ih dotući da više nikad ne mogu da uzvrate. V. P18, str. 1.

¹⁶⁷ P10; P3, str. 86-87; Anthony Oberschall, T(e) 1992-1994.

¹⁶⁸ U intervjuu koji je dao 25. jula 1991, optuženi je ustvrdio da neće biti sukoba velikih razmera, pravog građanskog rata, ali da "će se još krvi prolivati" i da će "pa[sti] još mnoge žrtve." V. P10, str. 1; Anthony Oberschall, T(e) 1993; P3, Dodatak A, str. 87.

¹⁶⁹ Ova izjava data je u intervjuu emitovanom 1. juna 1991. U toku tog intervjuja, optuženi je takođe izjavio kako željno iščekuje napad u Kninskoj Krajini, koji je izglasao hrvatski Sabor i koji je bio predviđen za juni 1991, navevši da Hrvatima, izgleda, nije bila dovoljna lekcija u Borovom Selu, pa im u junu treba dati još žešću lekciju. V. P13, str. 1-2. V. takođe Anthony Oberschall, T(e) 2001.

105. Kao što sam već napomenula, sadržaj tih i svih drugih izjava za koje imamo dokaze u spisu Veća¹⁷⁰ trebalo je analizirati makar u svjetlu jurisprudencije MKSJ-a, a posebno jurisprudencije MKSR-a, na koju sam uputila gore u tekstu, u delu teksta koji se tiče odgovornosti optuženog za fizičko počinjenje. Da je većina u Veću sproveda takvu analizu, jedini razuman zaključak do kojeg je trebalo da dođe bio je da je optuženi, dok je upotrebljavao krajnje nasilne i pogrdne fraze poput one "da se Bosna očisti od pogani", time podsticao Srbe na "čišćenje Bosne od Muslimana", dakle na njihovo proterivanje iz Bosne. Iz tog aspekta, kada je konkretno reč o govoru koji je optuženi održao u Malom Zvorniku u martu 1992, nijedan presuditelj o činjenicama ne bi razumno mogao doći do zaključka da sadržaj tog govora nije bio problematičan, kao što je to presudila većina u Veću.¹⁷¹

3. Sredstva kojima su se govori širili u javnosti

106. Dokazi, osim toga, omogućuju konstataciju da su sveukupne izjave optuženog bile naširoko prenošene, bilo putem televizije, radija ili štampe (uključujući strane novine kao što je "*Der Spiegel*"), bilo putem publikacija optuženog ili čak tokom njegovih obraćanja u srpskoj saveznoj skupštini. Dakle, sumnja – koju je većina u Veću iznela u paragrafu 342 Presude – u činjenicu da su počiniooci krivičnih dela čuli govore optuženog nije mogla biti razumna, tim pre što su poruke optuženog bile uvek iste, nezavisno od toga na koji su način prenošene. U ovom pogledu napominjem da smo mi u spis uvrstili mnoštvo dokaza o govorima optuženog pred dobrovoljcima koje je SRS upućivao na front, bilo pre njihovog polaska, bilo prilikom svojih poseta borcima na terenu.¹⁷² Isto tako, raspoložemo i mnoštvom dokaza koji pokazuju da je popularnost optuženog u razdoblju na koje se odnosi Optužnica bila vrlo visoka.¹⁷³ Prema tome, čak i da postoji mogućnost

¹⁷⁰ To proističe iz svih ovde već navedenih dokaznih predmeta koji sadrže te govore i koji svi potiču iz knjiga optuženog.

¹⁷¹ V. par. 319-328 Presude.

¹⁷² V. npr. Anthony Oberschall, pretres od 12. decembra 2007, T(e) 2070-2071; P20, str. 1.

¹⁷³ V. npr. dokazni predmet P34, str. 8-9, iz kojeg možemo saznati da je, u intervjuu koji je optuženi objavio 24. maja 1991. pod naslovom "Četnička osveta biće slepa!" u svojoj knjizi *Politika kao izazov savesti*, na komentar novinara da hrvatsku štampu brine njegov rejting na listi popularnosti, optuženi naglasio da je "Borba" sproveda istraživanje među studentima o tome kome najviše veruju i da su ga studenti stavili na treće mesto, posle Dragoljuba Mićunovića i Slobodana Miloševića; P1180, str. 1, gde se može pročitati da je u intervjuu iz juna 1991. godine, objavljenom u knjizi optuženog *Sizifovska sudovanja*, štampanoj 1992, novinar kazao optuženom da ga je na razgovor pozvao zbog njegove popularnosti; P1190, str. 4, gde stoji da je, tokom intervjuua 16. januara, objavljenom u knjizi optuženog *Sizifovska sudovanja*, optuženi saznao da su ga slušaoci radija u Srbiji proglasili za "ličnost godine"; P1201, str. 9, gde se može pročitati da je u intervjuu od 12. juna 1992, optuženi izjavio da je njegova stranka na poslednjim saveznim izborima ostvarila mnogo bolje rezultate nego sve druge opozicione stranke zajedno na izborima 1990; P1220, str. 2, 12, koji sadrži intervju optuženog od 18. maja 1993, objavljen u njegovoj knjizi *Partijski bilansi i politički bilansi*, u toku kojeg optuženi izjavljuje da ima velik politički uticaj u Bosni, da ga sluša više hiljada srpskih dobrovoljaca i da ima velik uticaj na srpske borce, te da će u slučaju strane vojne intervencije njegov uticaj dodatno porasti. Optuženi je u toku tog intervjuua potvrdio da je njegova stranka vrlo popularna i da joj popularnost raste zato što on uvek govori ono što stvarno misli, za razliku od drugih političara. V. takođe odlomke video snimaka P70 i P339, koji ilustruju veliku popularnost optuženog. Na snimku zavedenom kao dokazni predmet P339 vidi se, na primer, da optuženom kliče i dočekuje ga ovacijama gomila od nekoliko hiljada ljudi, u kojoj su bili pomešani građani i vojnici.

da počinioi krivičnih dela nisu čuli sve govore optuženog, jedini razuman zaključak koji se mogao izvući iz sveukupnih dokaza uvrštenih u spis bio je taj da su pripadnici srpskih snaga, među kojima i dobrovoljci SČP-a/SRS-a, odnosno počinioi krivičnih dela za koja se tereti u Optužnici, bili dobro upoznati sa sadržajem nasilnih govora optuženog i njegovom izrazito nacionalističkom ideologijom, kao i sa njegovim opetovanim i sistematskim pozivanjem na proterivanje i prisilno premeštanje nesrpskog stanovništva.

107. Veću je, uostalom, predodčen i jedan izveštaj veštaka, iz kojeg je Veće imalo priliku da sazna da propaganda predstavlja sistematsko delovanje usmereno na način razmišljanja jedne populacije, s ciljem da se na tu populaciju utiče, da se ona indoktrinira ili pridobije, te da je propaganda nastala kao sredstvo indoktrinacije i uslovljavanja građana da bi se oni naveli da postupaju na željeni način. Postoje razne propagandne tehnike za uveravanje, ubeđivanje i uticanje na mišljenje.¹⁷⁴ Njihova suština je u manipulaciji emocijama i predrasudama, na račun sposobnosti rezonovanja i prosuđivanja. U ratna vremena, propaganda se koristi kako bi se dehumanizovao neprijatelj i podstakli strah i mržnja, što se čini kontrolisanjem predstave koja o neprijatelju postoji u javnom mnjenju.

108. Iz ukupnih dokaza uvrštenih u spis jasno proističe da je optuženi, u svojim govorima i publikacijama, širenim u javnosti u periodu od 1. avgusta 1991. do 1. septembra 1993, koristio sve propagandne tehnike opisane u izveštaju i svedočenju veštaka, odnosno konkretno, stalno ponavljanje istih izjava, pretnje, viktimizaciju, korišćenje negativnih stereotipa i širenje dezinformacija. Povrh toga, napominjem da je optuženi bio upućen u psihologiju masa, budući da je za vreme svojih doktorskih studija o fašizmu imao priliku da se bavi tom temom, a i sam je u jednom intervjuu iz marta 1993. godine izjavio da "reč može da bude veoma opasno oružje. Nekada može da tuče kao haubica".¹⁷⁵

109. Slažem se s činjenicom da upotreba propagande sama po sebi nije kažnjiva, kao što stoji u paragrafu 300 Presude, ali pritom citiram ESLJP da je "od sudbinskog značaja da političari izbegavaju da u svojim javnim govorima šire stavove koji mogu da pothranjuju netrpeljivost".¹⁷⁶ Osim toga, ukupni dokazi predodčeni Veću u ovom predmetu pokazuju da je optuženi namerno koristio tehnike ubeđivanja koje je ranije proučavao, kako bi, direktno ili indirektno, podstakao pristalice svoje ekstremne nacionalističke ideologije, srpske snage, uključujući dobrovoljce SČP-a/SRS-a, kao i srpsko javno mnjenje uopšte uzevši, da svim raspoloživim sredstvima oteraju

¹⁷⁴ Na primer, iskrivljavanje istorijskih činjenica ili širenje lažnih informacija, upotreba slogana i negativnih stereotipa, dehumanizacija protivnika i ponavljanje poruka.

¹⁷⁵ P1215, str. 5-6.

Hrvate i Muslimane s teritorija koje je trebalo da uđu u "Veliku Srbiju". Sa stanovišta *mens reae* optuženog značajno je istaći i to da je podsticanje bilo kriminalizovano zakonima bivše Jugoslavije, a ta činjenica bitna je i sa stanovišta poštovanja subjektivnog aspekta načela zakonitosti.¹⁷⁷ Međutim, ovo isto tako dokazuje i to da je optuženi imao nameru da podstakne one kojima se obraćao na progon nesrpskog stanovništva iz političkih i verskih razloga.¹⁷⁸

110. Stoga sam uverena da bi svaki razumni presuditelj o činjenicama s tim u vezi doneo jedini mogući zaključak, a to je da se iz dokaza u spisu vidi da je optuženi želeo da ubedi svoju publiku da izvrši određene krivične radnje u vezi s kojima se iznose navodi u Optužnici, konkretno, progon, deportaciju i prisilno premeštanje nesrpskog stanovništva sa prostora na kojima je vekovima unazad živelo.

111. Pored toga, smatram da se stalnim podsećanjem na genocid koji su Hrvati počinili tokom Drugog svetskog rata, uz istovremeno pozivanje na osvetu i odmazdu, unapred prećutno podržavalo izvršenje svih zločina navedenih u Optužnici, vodeći se pretpostavkom da se ništa ne može uporediti sa počinjenjem genocida. Jedina granica koju ovde povlačim odnosi se na pljačku: više dokaza iz spisa pokazuje da optuženi nije odobravao pljačku i da ju je često osuđivao.

112. Uverena sam stoga, da bi u pogledu drugih krivičnih dela za koja se tereti u Optužnici, poput ubistva, mučenja, surovog postupanja, bezobzirnog razaranja sela ili pustošenja koje nije opravdano vojnom nuždom, uništavanja ili hotimičnog nanošenja štete ustanovama namenjenim religiji ili obrazovanju, svaki razumni presuditelj o činjenicama nužno izveo jedini mogući zaključak, to jest da je optuženi prihvatio rizik da njegovi govori u kojima se podsticalo i pozivalo posebno na odmazdu i osvetu, kao i omalovažajući govori i govori kojima se dehumanizirala hrvatska i muslimanska zajednica, budu shvaćeni kao poziv na počinjenje zločina kojim bi se izvršilo prisilno proterivanje i premeštanje. Međutim, suprotno celokupnoj relevantnoj jurisprudenciji Međunarodnog suda, kao što sam već istakla u delu teksta posvećenom nedostatku obrazloženja, većina u Veću nije uzela u obzir *dolus eventualis* kada je razmatrala pitanje podsticanja.

¹⁷⁶ CEDH, *Féret protiv Belgije*, br.15615/07, 16. jul 2009, par. 75.

¹⁷⁷ Na osnovu člana 134 Krivičnog zakona bivše Jugoslavije, u novoj verziji usvojenoj 1990. godine.

¹⁷⁸ Ovdje se pozivam na već pomenute dokaze o sistematskom omalovažavanju nesrpskog stanovništva od strane Vojislava Šešelja, o njegovim govorima i širenju atmosfere straha među civilnim stanovništvom. Mogu da se pozovem, na primer, i na svedočenja Alekse Ejića, Franje Baričevića, VS-1134 i Katice Paulić, prema kojima je Vojislav Šešelj u svom govoru u Hrtkovcima 6. maja 1992. vređao i ponižavao Hrvate, nazivajući ih neloyalnima i neprijateljima srpskog naroda. Vojislav Šešelj je, prema rečima ovih svedoka, takođe zagovarao diskriminaciju i upotrebu sile protiv lokalnog hrvatskog stanovništva, konkretno izjavama da bi mešane brakove između Hrvata i Srba trebalo razvrgnuti. V. Aleksa Ejić, pretres od 7. oktobra 2008, T(e) 10341-10342, 10358-10359; Franja Baricević, pretres od 14. oktobra 2008, T(e) 10624; VS-1134, pretres od 15. oktobra 2008, T(e) 10775; Katica Paulić, pretres od 19. novembra 2008 T(e) 11931.

4. Uticaj govora optuženog

113. Ne slažem se ni sa stavom većine u Veću da govori koje je optuženi održao 1. i 7. aprila 1992. nisu mogli imati uticaja i nakon aprila 1992,¹⁷⁹ čime se implicitno postavlja uslov da su radnje podsticanja koje je optuženi vršio morale imati trenutni uticaj, što znači da većina u Veću smatra da su te radnje podsticanja morale biti "neposredne". Međutim, većina time pravi konfuziju između, s jedne strane, krivičnog dela podsticanja na genocid, koje se nužno vrši putem javnog i neposrednog omalovažavanja i za koje je od suštinskog značaja da se podudaraju mesto i vreme govora i potonjeg dela fizičkog počinioaca i, s druge strane, podsticanja kao oblika učešća u nekom od krivičnih dela iz Statuta, u kom slučaju, shodno sudskoj praksi, ne mora postojati takvo podudaranje.¹⁸⁰ Iz tog razloga, većina nije razumno postupila kada je od tužilaštva tražila da dokaže da su govori optuženog od 1. i 7. aprila 1992. imali trenutni efekat.

114. U paragrafu 334 Presude, većina u Veću kritikuje svedoka Oberschalla zato što prilikom analize izjava optuženog navodno nije uzeo u obzir njihov kontekst. Očigledno je da se ta kritika odnosi kako na ratni kontekst koji, po mišljenju većine, pre može da umanja nego li da pojača uticaj podsticanja, tako i na kontekst izborne propagande, koji bi, po mišljenju većine, mogao predstavljati opravdanje za "izvesna preterivanja". Tačno je da kada je govorio o delu svog izveštaja koji se odnosi na uticaj govora optuženog, svedok te kontekstualne elemente nije uzeo u obzir na način kako ih shvata većina u Veću.¹⁸¹ Relevantna sudska praksa kaže da je kontekst međunacionalnog oružanog sukoba ili samo međunacionalnog sukoba relevantan za ocenu takvog uticaja, ali u suprotnom smislu od onog koji mu pridaje većina, odnosno, kako bi se pojačao, a ne umanjio "huškački" uticaj govora.

115. Nažalost, takva zaslepljenost većine u Veću ima svoje utemeljenje u početnoj pretpostavci da ratni kontekst ne samo da ne čini težim posledice i uticaj govora mržnje, već ga zapravo opravdava kao oblik nasilja koji je sastavni deo oružanog sukoba. Većina u Veću je tim pre u tome pronašla opravdanje jer se oslonila na pretpostavku da su Srbi vodili rat koji ima "solidno opravdanje u odbrani njihovih interesa".¹⁸² Time je, kao što sam već istakla, prekršen mandat veća

¹⁷⁹ V. par. 342-343 Presude.

¹⁸⁰ V. Prvostepene presude u predmetima: *Orić*, par. 271-273; *Blaškić*, par. 270, 277, 280; *Brđanin*, par. 269; *Limaj*, par. 514; *Prlić*, Vol I, par. 224, 226; *Kordić i Čerkez*, par. 387; *Naletilić*, par. 60; *Kamuhanda*, par. 593; *Kajelijeli*, par. 762; *Dorđević*, par. 1970; *Milutinović*, par. 83; *Kayishema*, par. 200; *Semanza*, par. 381; *Kajelijeli*, par. 762; *Kamuhanda*, par. 593; *Gacumbitsi*, par. 279. V. takođe Drugostepena presuda u predmetu *Akayesu*, par. 471 i dalje, 478, 483.

¹⁸¹ Anthony Oberschall, pretres od 12. decembra 2007, T(e) 2155-2160.

¹⁸² V. npr. par. 241 Presude, u kojem većina u Veću kaže da regrutovanje i razmeštanje dobrovoljaca od strane optuženog i njegove stranke, te saradnja u tom pogledu sa drugim srpskim snagama, uključujući JNA/VJ, MUP, TO i druge paravojne formacije, nije bila protivzakonita aktivnost. Upravo suprotno, ratni kontekst mogao joj je dati solidno opravdanje; par. 355 Presude, u kojem većina u Veću kaže da ne može izuzeti činjenicu da je optuženi dao legitimnu podršku ratnom naporu.

Međunarodnog suda koji se ne sastoji u tome da veće sebi postavlja pitanje legitimnosti rata, nego samo da utvrdi da li su ratni zločini i/ili zločini protiv čovečnosti počinjeni i da li je osoba, optužena da je učestvovala u njihovom počinjenju, na osnovu dokaza uvrštenih u spis kriva van razumne sumnje.

116. Pored toga, kad je reč o kontekstu izborne propagande u slučaju političara poput optuženog, a koji kontekst većina u Veću smatra dodatnim opravdanjem za izjave "mržnje",¹⁸³ moram da se osvrnem na predmet *Féret protiv Belgije* koji sam pomenula u delu teksta posvećenom fizičkom počinjenju dela.¹⁸⁴ U tom predmetu, ESLJP je izjavio da je "od sudbinskog značaja da političari izbegavaju da u svojim javnim govorima šire stavove koji mogu da pothranjuju netrpeljivost" i "da političari moraju obraćati posebnu pažnju na odbranu demokratije i njenih načela, jer je njihov krajnji cilj preuzimanje vlasti".¹⁸⁵ ESLJP je dalje objasnio da "iako u izbornom kontekstu političke partije moraju uživati široku slobodu izražavanja u pokušaju ubeđivanja svojih birača, u slučaju rasističkog ili ksenofobičnog govora, takav kontekst doprinosi raspirivanju mržnje i netrpeljivosti jer, po prirodi stvari, stavovi izbornih kandidata teže da budu sve manje fleksibilni, a stereotipni slogani i parole prevagnu nad razumnim argumentima. Uticaj rasističkog i ksenofobičnog govora tada postaje veći i štetniji".¹⁸⁶ U predmetu *Zana protiv Turske*, ESLJP je presudio da država nije prekršila član 10 Konvencije kojom se štiti sloboda izražavanja nakon što je zaključio da je izjava jedne dobro poznate ličnosti na jugoistoku Turske – žalilac je bivši gradonačelnik Diyarbakira, najvažnijeg grada na jugoistoku Turske – u prilog pokreta za nacionalno oslobođenje PKK-a, objavljena u jednom velikom nacionalnom dnevnom listu i data u vreme kada su militanti PKK-a ubili neke civile, a region je bio zahvaćen teškim neredima, svojim uticajem mogla da pogorša već napeto stanje u tom regionu.¹⁸⁷ U predmetu *Sürek protiv Turske*, ESLJP je takođe presudio da nije prekršen član 10 Konvencije nakon što je ustanovio da se radilo o "govoru mržnje i glorifikaciji nasilja" i naglasio da je uloga vlasnika novina "čak i već[a] u situacijama sukoba i tenzija".¹⁸⁸

117. Stoga, na osnovu ispravne analize merodavnog prava i dokaza u spisu, nijedan razumni presuditelj o činjenicama na bi mogao da zaključi, kao što je to većina u Veću učinila, da se za uticaj "huškačkih" govora optuženog može pronaći opravdanje u nasilju koje ratni kontekst nužno nosi sa sobom, niti da je kontekst izborne propagande, u sklopu koje su održani neki od govora, bio takav da ih je publika mogla shvatiti tek kao puka "preterivanja", te da ti govori neće ozbiljno

¹⁸³ V. par. 303, 338, 340 Presude.

¹⁸⁴ V. *supra*, par. 57.

¹⁸⁵ ESLJP, *Féret protiv Belgije*, br. 15615/07, 16. jul 2009, par. 75; ESLJP, *Erbakan protiv Turske*, br. 59405/00, 6. jul 2006, par. 64.

¹⁸⁶ ESLJP, *Féret protiv Belgije*, br.15615/07, 16. jul 2009, par. 76.

¹⁸⁷ ESLJP. *Zana protiv Turske*, br. 69/1996/688/880, 25. novembar 1997, par. 50, 60.

poljuljati socijalni mir u kojem su zajednice živele. S tim u vezi, podsećam na to koliko je važno da se uzmu u obzir, ali u suprotnom smislu od stava većine, kulturni, istorijski i politički kontekst, kao i "jačanje međunacionalnih napetosti", kako bi se sagledale posledice datih izjava, te da je opšte prihvaćeno da je ovo od ključnog značaja prilikom ocene sadržaja, posledica i uticaja govora okarakterisanog kao "govor mržnje", za razliku od govora koji se dozvoljava na osnovu slobode izražavanja. Ovaj aspekt se uvek uzima u obzir u sudskoj praksi ESLJP-a kada se ocenjuju granice te slobode, kao što smo videli u delu posvećenom fizičkom počinjenju.¹⁸⁹

118. Ja sam stoga uverena da bi, za razliku od većine u Veću, svaki presuditelj o činjenicama uzeo u obzir da je optuženi držao govore i zalagao se za svoju ekstremističku, nacionalističku ideologiju u kontekstu bilo procesa raspada, bilo već okončanog ali i dalje spornog raspada bivše Jugoslavije, kao i u kontekstu izuzetnih međunacionalnih tenzija i oružanog sukoba koji je naposljetku izbio, a tokom kojeg su zločini protiv čovečnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja počinjeni, između ostalog, i usled govora optuženog.

119. U takvom kontekstu, govori optuženog nikako nisu mogli biti bezazleni ili neutralni. Izjave i postupci optuženog, prenošeni putem njegove propagande, nužno su bili veoma opasni, a za posledicu su imali i vršenje zločina čiji je cilj bio proterivanje nesrpskog stanovništva. Veću su, uostalom, predloženi brojni dokazi koji pokazuju da je optuženi pospešivao atmosferu straha koja je tada vladala, naročito među srpskim i nesrpskim civilima, time što je u žestokim govorima ponavljao da se radi o opstanku srpskog naroda i da će novo hrvatsko rukovodstvo nad srpskim življem sprovoditi novu genocidnu politiku, pri čemu je pretio Hrvatima odmazdom i slepom osvetom za zločine, uključujući i one počinjene tokom Drugog svetskog rata.

120. Na osnovu dokaza u spisu možemo, štaviše, videti da je optuženi radnjama podsticanja izvršio posebno velik uticaj na pripadnike i dobrovoljce SČP/SRS-a, koji su u njega gledali kao u Boga, te na pristalice svoje ekstremističke, nacionalističke ideologije u redovima srpskih snaga nad kojima je imao značajan moralni autoritet,¹⁹⁰ što je većina u Veću uostalom i konstatovala, premda iz toga nije izvela jedini razumni zaključak koji se nametao.¹⁹¹ Iz tih dokaza proizlazi, između

¹⁸⁸ ESLJP, *Sürek protiv Turske*, br. 26682/95, 8. jul 1999, par. 62 *in fine*, 63.

¹⁸⁹ V. deo Fizičko počinjenje.

¹⁹⁰ Reynaud Theunens, pretres od 19. februara 2008, T(e) 3811, 3814-3817, 3823; Yves Tomić, pretres od 30. januara 2008, T(e) 3035; P1012, str. 58; P217, str. 3; Izjava optuženog na osnovu pravila 84*bis*, pretres od 8. novembra 2007, T(e) 1921-1922; Perica Koblar, pretres od 10. juna 2008, T(e) 8011; P1056 pod pečatom, par. 37-38; P1058 pod pečatom, par. 45-46; Fadil Ković, pretres od 9. aprila 2008, T(e) 5912-5913; VS-033, pretres od 1. aprila 2008, T(e) 5543-5544 (delimično zatvorena sednica); VS-007, pretres od 16. aprila 2008, T(e) 6097-6099 (zatvorena sednica); P31, T. 43192-43191; P688, par. 103; Izjava optuženog na osnovu pravila 84*bis*, pretres od 8. novembra 2007, T(e) 1914-1915, 1930.

¹⁹¹ V. par. 341 Presude.

ostalog, da nedostatak discipline, koji se ponekad mogao primetiti među dobrovoljcima u slučajevima kada su od drugih osoba, a ne od optuženog, dobijali naredbe o rasporedu, nije umanjio moralni autoritet koji je optuženi imao nad njima.

121. Iz neposrednih i posrednih dokaza o kojima je reč u ovoj analizi takođe proizlazi da je optuženi svojim govorima u kojima je podsticao na krivična dela za koja se tereti značajno doprineo njihovom počinjenju.

122. Iz dokaza takođe proizlazi da je optuženi bio svestan činjenice da je uticaj tih govora bio još veći usled ratnog konteksta u kojem su oni održani.¹⁹² Takođe je bio svestan da kontekst izborne propagande u sklopu koje su govori držani ni na koji način ne umanjuje snagu njihovog silovitog odjeka budući da je isto tako bio svestan svog uticaja na članove svoje stranke, na pripadnike srpskih snaga, uključujući dobrovoljce SČP/SRS-a, kao i na pristalice svoje ekstremističke, nacionalističke ideologije i srpsko javno mnjenje opšte uzevši.¹⁹³ Pored toga, optuženi je znao da se u ratnim vremenima vrše zločini¹⁹⁴ i da se žestokim govorima podsticanja povećava verovatnoća da će takvi zločini biti izvršeni. Štaviše, znao je šta se dešava terenu.¹⁹⁵

123. Iz tog razloga sam uverena da je jedini razumni zaključak koji je Veće trebalo da donese u ovom predmetu taj da je optuženi vršio, tokom vremenskog perioda na koji se odnosi Optužnica, radnje podsticanja, uz traženu *mens rea*, i da su te radnje značajno doprinele svim zločinima protiv čovečnosti i kršenjima zakona i običaja ratovanja navedenima u Optužnici (s izuzetkom pljačke), a koje su počinili pripadnici ili dobrovoljci SČP/SRS-a, kao i pristalice ekstremističke nacionalističke ideologije optuženog u redovima srpskih snaga, naročito oni za koje se navodi da su "četnici".

¹⁹² V. npr. P1190, str. 4, gde se prenosi intervju s optuženim od 16. januara 1992; takođe P1205, str. 4, još jedan intervju koji je optuženi dao za televiziju *Pale*, emitovan u septembru 1992.

¹⁹³ V. npr. Izjava optuženog na osnovu pravila 84bis, pretres od 8. novembra 2007, T(e) 1914-1915, 1930, tokom kojeg je optuženi izjavio da je bio svestan uticaja koji njegovi govori imaju na ljude, kao i toga da su njegovi vatreni govori mogli podsticati i na rat; P31, pretres od 31. avgusta 2005, T. 43513-43514; P1248, str. 6, reč je o transkriptu intervju od 15. februara 1994. u kojem je optuženi izjavio da je posle izbora 1990. i osnivanja *Republike Srpske* uticaj u javnom mnjenju bio 2/3 za SDS i 1/3 za SRS; P34, str. 8-9; P1180, str. 1; P1190, str. 4; P1201, str. 9; P1264, str. 25, gde stoji da je u člancima iz novina od 15. avgusta 1990, prenetim u njegovoj knjizi "*Srpski četnički pokret*", optuženi izjavio: "Imamo sada jedno moćno oružje u rukama, to su novine *Velika Srbija*"; P1074, par. 36, prethodna izjava svedoka Zorana Rankića, u kojoj on kaže da je optuženi potpuno bio svestan posledica svojih javnih govora i javnih nastupa, te znao da oni mogu navesti ljude da učine neke stvari koje inače ne bi učinili.

¹⁹⁴ Konstatujem da sam Vojislav Šešelj to ne osporava, štaviše to je i priznao u završnoj reči u postupku po pravilu 98bis. V. pretres od 7. marta 2011, T(e) 16645, 16658.

¹⁹⁵ Kad je reč o brojnim posetama koje je Vojislav Šešelj obavio na terenu tokom vremenskog perioda na koji se odnosi Optužnica, v. npr. Goran Stoparić, pretres od 15. januara 2008, T(e) 2314, 2337-2339; VS-007, pretres od 15. aprila 2008, T(e) 6069-6071 (zatvorena sednica); VS-002, pretres od 6. maja 2008, T(e) 6458 i pretres od 7. maja 2008, T(e) 6556-6557; Vesna Bosanac, pretres od 5. novembra 2008, T(e) 11421-11422; VS-004, pretres od 12. februara 2008, T(e) 3413-3416, 3468-3469 i pretres od 13. februara 2008, T(e) 3505-3509; Mladen Kulić, pretres od 4. marta 2008, T(e) 4455-4456; Jelena Radošević, pretres od 23. oktobra 2008, T(e) 11089-11090; P580, par. 22; Ibrahim Kujan, pretres od 22. jula 2008, T(e) 9645-9646; VS-033, pretres od 1. aprila 2008, T(e) 5529-5538 (uključujući delimično

D. POMAGANJE I PODRŽAVANJE

1. Uvodne napomene

124. Šturi pristup većine u Veću prilikom razmatranja navoda i argumenata tužilaštva, odsustvo analize i koherentnog rezonovanja kojima bi se objasnilo zašto se većina oslonila na jedan, a ne na neki drugi dokaz, kao i ignorisanje sudske prakse Međunarodnog suda još više dolaze do izražaja u delu Presude koji se odnosi na pomaganje i podržavanje.

125. Iako je tačno da se tužilaštvo za taj vid odgovornosti "delimično"¹⁹⁶ oslanja na isti "činjenični osnov" kao i za UZP i podsticanje, ja smatram, za razliku od većine u Veću,¹⁹⁷ da to nije relevantno sa stanovišta pravne analize tog vida odgovornosti čiji se uslovi razlikuju od uslova potrebnih za UZP i delo podsticanja.

126. Naime, na osnovu sudske prakse, kako bi se utvrdio *actus reus* pomaganja i podržavanja, dovoljno je pokazati da su radnje ili propusti, u vidu kojih je pružena konkretna pomoć, podržavanje ili moralna podrška počinjenju krivičnog dela, predstavljali značajan doprinos njegovom izvršenju.¹⁹⁸ Kad je reč o *mens rea* saučesnika, potrebno je ne samo da je on znao da njegove radnje ili propusti doprinose izvršenju krivičnog dela od strane glavnog počinioca,¹⁹⁹ već i to da je imao svest o osnovnim obeležjima počinjenog dela,²⁰⁰ uključujući nameru glavnog počinioca.²⁰¹ Međutim, saučesnik ne mora nužno da zna koje će krivično delo biti počinjeno i koje je delo konkretno izvršeno: "Ako je svjestan da će neko od više krivičnih djela vjerovatno biti

zatvorenu sednicu); P1074, par. 33, 39, 42-45, 67, 80, 112, 125; P1075, par. 21; P633, str. 13-14; P634, par. 26, 31; P688, par. 50, 99; P1191, str. 6; P513; P1189, str.26; P1190, str. 13; P34, str. 5.

¹⁹⁶ A ne u potpunosti, kako tvrdi većina u Veću. V. par. 17, 18 i 218 Presude.

¹⁹⁷ V. par. 354 Presude.

¹⁹⁸ Drugostepena presuda u predmetu *Popović i drugi*, par. 1732; Drugostepena presuda u predmetu *Šainović i drugi*, par. 1649; Prvostepena presuda u predmetu *Stanišić i Simatović*, par. 1264; Drugostepena presuda u predmetu *Mrkšić i Šljivančanin*, par. 81; Drugostepena presuda u predmetu *Blaškić*, par. 46 u kojem se citira Prvostepena presuda u predmetu *Blaškić*, par. 283, a u kojem se pak citira Prvostepena presuda u predmetu *Furundžija*, par. 249.

¹⁹⁹ Drugostepena presuda u predmetu *Popović*, par. 1732, 1794; Drugostepena presuda u predmetu *Perišić*, par. 48; Prvostepena presuda u predmetu *Stanišić i Simatović*, par. 1264; Drugostepena presuda u predmetu *Lukić i Lukić*, par. 428 i 440; Drugostepena presuda u predmetu *Haradinaj i drugi*, par. 58; Drugostepena presuda u predmetu *Simić i drugi*, par. 86; Drugostepena presuda u predmetu *Blagojević i Jokić*, par. 127; Drugostepena presuda u predmetu *Krnjelac*, par. 52; Drugostepena presuda u predmetu *Tadić*, par. 229.

²⁰⁰ Drugostepena presuda u predmetu *Popović i drugi*, par. 1732, 1794; Drugostepena presuda u predmetu *Šainović i drugi*, par. 1772; Drugostepena presuda u predmetu *Perišić*, par. 48; Drugostepena presuda u predmetu *Lukić i Lukić*, par. 428, 440; Drugostepena presuda u predmetu *Haradinaj i drugi*, par. 58; Drugostepena presuda u predmetu *Simić*, par. 86; Drugostepena presuda u predmetu *Orić*, par. 43.

²⁰¹ Drugostepena presuda u predmetu *Popović i drugi*, par. 1732; Drugostepena presuda u predmetu *Šainović i drugi*, par. 1772; Drugostepena presuda u predmetu *Haradinaj i drugi*, par. 58.

počinjeno, a onda se jedno od tih krivičnih djela i počini, on je namjeravao da pomogne izvršenju tog krivičnog djela i kriv je kao pomagač i podržavalac".²⁰²

127. Dovoljno je da se uporede merodavno pravo o odgovornosti po osnovu pomaganja/podržavanja s merodavnim pravom o odgovornosti po osnovu podsticanja – odgovornosti koja se tiče konkretnog zločina – i s pravom o odgovornosti po osnovu UZP-a – odgovornosti koja se tiče konkretnog zajedničkog cilja – kako bi se shvatilo da su, s jedne strane, traženi uslovi za svaki od tih vidova odgovornosti različiti i da je, s druge strane, rezonovanje većine u Veću lišeno koherentnosti i obrazloženja.

128. Pored toga, želim da naglasim da u ovom razmatranju neću uzimati u obzir govore optuženog koje tužilaštvo takođe svrstava pod pomaganje/podržavanje, a koje većina u Veću opisuje kao puku "nacionalističku" propagandu, budući da sam se njima prevashodno bavila u poglavlju posvećenom odgovornosti za podsticanje. Naime, u okviru analize podsticanja, sadržaja i uticaja tih govora na srpske snage, uključujući *šešeljevce*, pokazali smo da je Šešelj značajno doprineo zločinima koje su počinili dobrovoljci koje je on slao na front. Stoga ću sada, s obzirom na dokaze u spisu, izneti samo nekoliko napomena o drugim vidovima pomoći o kojima u svojoj argumentaciji o pomaganju/podržavanju govori tužilaštvo, a koje većina u Veću nije uzela u obzir.

2. Vidovi pružene pomoći i moralne podrške

129. Najpre treba istaći da iz dokaza uvrštenih u spis proizlazi da je Vojislav Šešelj imao apsolutnu vlast u svojoj stranci kojom je vladao čvrstom rukom i da se ništa nije radilo bez njegovog prethodnog odobrenja.²⁰³ Na osnovu toga može se itekako zaključiti da je on lično učestvovao u pružanju pomoći *šešeljevcima* kada su upućivani na teren gde su, između ostalih zločina, počinili i one za koje je Veće jednoglasno zaključilo da su izvršeni.²⁰⁴

130. U spis smo uvrstili dokaze koji pokazuju da su se vojno sposobna lica odazivala pozivu SRS/SČP-a – iz dokaza sledi da je SČP bio "vojno krilo" SRS-a.²⁰⁵ Dobrovoljci su pozivani da se

²⁰² Drugostepena presuda u predmetu *Blaškić*, par. 50 u kojem se citira Prvostepena presuda u predmetu *Blaškić*, par. 287, a u kojem se pak citira Prvostepena presuda u predmetu *Furundžija*, par. 246; Drugostepena presuda u predmetu *Popović i drugi*, par. 1732.

²⁰³ Za njega je rečeno da je "autokrata koji je diktirao sve postupke SRS-a" i takođe je opisan kao "diktator": ko bi mu se suprotstavio bio bi proglašen izdajnikom i zapretilo bi mu se izbacivanjem iz stranke. Pored toga, rečeno je da "kod njega nema demokratije". V. C13, str. 9, 26-27; P1077 par. 10, 13, 16; P1074 str. 19, 40; P1085 pod pečatom par. 19, 27; Nenad Jović T(e) 16232-16234; P688 par. 28-29, 36, 50, 56-57, 59, 94-97; P1074 par. 19, 38; C18 par. 17; P840 par. 89; Glamočanin T(e) 12836; P1058 pod pečatom, par. 103; P1076 str. 5.

²⁰⁴ V. par. 207 – 210, 213, 126, 219, 220 Presude.

²⁰⁵ Svedok Yves Tomić iznosi da je, od svog nastanka, četnički pokret bio vojni pokret: "Reč "četnik" dolazi od reči "četa", odnosno naoružana grupa ili odred. Četnik je, dakle, pripadnik naoružane gerilske grupe. Četnički fenomen, dakle pre svega označava određeni vid oružane ili vojne aktivnosti" P164, str. 38, 40 - 43, 57, 73; Tomić, pretres od 29.

bore radi zaštite srpskih interesa.²⁰⁶ Umesto da se pojedinačno, kao što je predviđeno zakonom,²⁰⁷ direktno registruju u spiskove dobrovoljaca jugoslovenskih oružanih snaga, pojedinci koji bi se odazvali tom pozivu odlazili su najpre u sedište SČP/SRS-a. Prilikom registrovanja nije vršena nikakva provera njihove kaznene evidencije.²⁰⁸ Najčešće je registrovanje bilo prilika da se oni istovremeno učlane u stranku i dobiju izdanje *Velike Srbije*.²⁰⁹

131. Šešeljevi saradnici su dobrovoljce mahom grupisali na jednom mestu blizu sedišta stranke, gde bi se optuženi s njima sastao i indoktrinirao ih svojom ekstremističkom, nacionalističkom ideologijom kako bi ih pripremio da se bore za odbranu srpstva i etničko čišćenje teritorija koje je trebalo da uđu u sastav Velike Srbije.²¹⁰ Dobrovoljci su zatim, zajedno s nekim od vođa stranke, odlazili na teren autobusima koje je unajmila stranka²¹¹ ili koje je obezbedila zvanična vojska.

132. Po dolasku na mesto rasporeda, koje je najčešće određivao sam Šešelj, u početku u sklopu Kriznog štaba, a kasnije Ratnog štaba SČP/SRS-a,²¹² dobijali su uniforme i oružje koje im je obično obezbeđivala vojska.²¹³ Naime, SČP/SRS je takođe organizovao njihovo zvanično integrisanje u sastav Jugoslovenske vojske ili lokalnih TO, i s tim u vezi optuženi je na početku sukoba obavljao sve kontakte sa rukovodstvom vojske, a kasnije, kako se vremenom raspadala JNA, sa srpskom policijom u čijem je sastavu bilo i članova SRS-a.²¹⁴ Nakon što je stvorena Republika Srpska, *šešeljevci* su ušli u sastav njenih oružanih snaga.²¹⁵

133. Srpska radikalna stranka se takođe starala da su dobrovoljci u kontaktu sa svojim porodicama,²¹⁶ te je direktno regulisala, tokom celog trajanja vojne službe, pitanje isplate njihovih plata u javnim institucijama ili privatnim preduzećima u kojima su radili pre nego što su

januara 2008, T(e) str. 2870, 2875, 3038 i 3039. V. takođe C26 pod pečatom str. 6; P1074, par. 17, 18; P1075, par. 9; P206, str. 16, 17; P633, str. 5, pripadnici SČP-a se opisuju kao "ekstremn[o] kril[o]" SRS-a.

²⁰⁶ VS-008, T(e) 13287, 13289 i 13290 (zatvorena sednica); Reynaud Theunens T(e) 3717 – 3720; P1053 par. 8, 9; P1077 par. 20; P1085 pod pečatom par. 29.

²⁰⁷ Zakon o opštenarodnoj odbrani, 1982, Reynaud Theunens, T(e) 3652, 3713, 3714-3719; P193 član 118;

²⁰⁸ VS-1058, T(e) 15641, 15650; P1053 par. 13, 15. Nepostojanje selekcije prilikom regrutovanja: VS-1058, pretres od 9. marta 2010, T(e) 15629, 15631-15633; VS-038, T(e) 10196 (javan) - 10198 (delimično zatvorena sednica); VS-008, T(e) 13299 -13302 (zatvorena sednica); C13 str. 47, Šešelja nije zanimala Ženevska konvencija; često su čak bili smešteni nekoliko dana u stanovima stranke u Beogradu, dok su čekali da ih pošalju na teren.

²⁰⁹ P1077 par. 10; P1280; P 1289; P1290.

²¹⁰ P1074 par. 36; P528 par. 31, 32; C10 par. 28; P1053 par. 13, 14; P1077 par. 20; P1085 pod pečatom, par. 32. Šešelj je dobrovoljcima pre odlaska govorio: "Budite junaci, pobijte ustaše, borite se za Veliku Srbiju".

²¹¹ P1077, par. 12.

²¹² V. par. 60 i 61 Presude.

²¹³ P1053 par. 14, 16; P1077 par. 13; C10 par. 29; VS-007 T(e) 6056, 6102; Zoran Rankić, pretres od 11. maja 2010. T(e) 15927, 15928.

²¹⁴ P299; P843 par. 15; P688 par. 51; VS-034, Izjava od 14. i 19. juna 2006, par. 33. V. takođe par. 128-133 Presude.

²¹⁵ Nakon osnivanja RS, *šešeljevci* su ušli u sastav oružanih snaga Republike: P31, str. 44149-44150; VS-007, pretres od 15. aprila 2008, T(e) 6056 i 6057.

²¹⁶ VS-007 T(e) 6038 (svedok insajder objašnjava da su dobrovoljci SRS-a dobijali odsustvo da obidu svoje porodice); P368; C10 par. 29; P1077 par. 14; P1085 par. 20.

regrutovani.²¹⁷ To je predstavljalo dodatnu motivaciju da se mobilišu pod "zastavom" nacionalističkog i ekstremističkog SČP/SRS-a. Ovde ću se zaustaviti sa primerima pomoći koju je pružao SRS premda se iz dokaza vidi da je njihov broj mnogo veći.

134. Naposljetku, u spis smo takođe uvrstili dokaze koji pokazuju da su se oružane snage bivše Jugoslavije i RS-a oslanjale na Šešeljevu pomoć za regrutovanje dobrovoljaca,²¹⁸ pri čemu je njihovo rukovodstvo dobro znalo da su ti dobrovoljci posebno efikasni u odbrani interesa Srba na svim teritorijama bivše Jugoslavije, a manje u odbrani teritorijalnog integriteta federacije.²¹⁹

135. Regrutovanje dobrovoljaca putem stranaka nije bilo predviđeno zakonom, ali nije bilo ni zabranjeno – tužilaštvo uostalom nije ni tvrdilo suprotno. Ono što je u ovom slučaju relevantno jeste da su se putem SČP-a/SRS-a mnogo organizovanije, efikasnije i brže regrutovali i slali dobrovoljci na teren, kao što je to istakao veštak Reynaud Theunens,²²⁰ i da se na taj način osiguravalo da u redove srpskih oružanih snaga uđu najverniji i najprivrženiji borci za srpsku ekstremističku i nacionalističku stvar.

3. Pružanje pomoći kao oblik kriminalnog saučesništva sa šešeljevcima

136. Ne slažem se sa mišljenjem većine u Veću koja smatra da je relevantno da su materijalna ili moralna pomoć, kao i podržavanje, za šta tereti tužilaštvo, počivali na zakonitoj aktivnosti.²²¹ Pritom primećujem da većina nije čak ni pokušala da obrazloži taj svoj stav, iako se on kosi sa sudskom praksom. Naime, sudska praksa kaže da kriminalno ponašanje u vidu saučesništva može proizlaziti iz zakonite aktivnosti ukoliko ta aktivnost omogućuje ili značajno doprinosi počinjenju

²¹⁷ VS-033 pretres od 1. aprila 2008. T(e) 5505 – 5509; Zoran Rankić, pretres od 11. maja 2010. T(e) 15929; P1077 par. 14.

²¹⁸ Reynaud Theunens, T(e) 4079-4080. Tokom svedočenja Theunensa, tužilac je objasnio: "Dobrovoljci SRS-a/SČP-a bili su pod komandom JNA, što Tužilaštvo ne osporava. To i mi kažemo. Pitanje je - zapravo, dodatno pitanje je da li je i optuženi istovremeno imao kontrolu nad svojim dobrovoljcima, a već smo čuli svedoke koji su o tome govorili i tokom suđenja ćemo izvesti još takvih dokaza"; P688, par. 49, 51.

²¹⁹ JNA je angažovala dobrovoljce SRS-a jer su nesrbi napuštali Armiju, a i zato što ni Srbi nisu više hteli da pružaju pomoć vojsci koja je i dalje koristila oznake iz komunističkog perioda (v. Reynaud Theunens, T(e) 3948-3949, 3953; Zoran Rankić, T(e) 15916-15917, 15920-15921; P31, T. 43904-43906; P55, str. 3; P264; P644, str. 16; P648; P652; P942; P1064; P1065; P1074, par. 29, 45, 87-89; P1076, str. 25; P1111, str. C18, par. 32-33.).

²²⁰ Reynaud Theunens, T(e) od 20. februara 2008, str. 3936, 3944 i 3945.

²²¹ V. par. 355 Presude. U svakom slučaju, dokazi pokazuju da je optuženi počeo da regrutuje dobrovoljce još pre nego što je to postalo legalno nakon proglašenja rata sa Hrvatskom, kada je donet ukaz o integrisanju dobrovoljačkih jedinica u oružane snage u jesen 1991. V. Reynaud Theunens, pretres od 19. februara 2008, T(e) 3774 i pretres od 28. februara 2008, T(e) 4299, 4301; P688 par. 47, 56: po rečima svedoka Jovana Glamočanina, SRS je počeo da regrutuje četničke dobrovoljce u proleće 1991.; P1074, par. 26 (svedok Zoran Rankić je izjavio da je u aprilu 1991. uspostavljen Krizni štab SRS-a i da je njegova funkcija bila da okuplja dobrovoljce i prikuplja finansijsku pomoć kako bi ih poslao na područja naseljena Srbima u kojima se vodio oružani sukob između Srba i hrvatskih snaga); Aleksandar Stefanović, pretres od 25. novembra 2008, T(e) 12115-12118, 12122; P634 par. 16-17; P633, str. 5, 8 (svedok Aleksandar Stefanović je izjavio da je Ratni štab obrazovan u maju 1991. kako bi se srpski dobrovoljci, koji su se javili SRS-u podstaknuti željom da lično pomognu srpskom narodu i motivisani nacionalističkim težnjama, prevezli u kasarne JNA, posebno one u blizini fronta u Slavoniji.); P1053 pod pečatom, par. 7; P1054 pod pečatom, par. 7; C13 str. 12-14.

krivičnog dela – *actus reus* saučesništva – i ukoliko za to ponašanje postoji tražena *mens rea*, odnosno svest da se svojom pomoći daje značajan doprinos u počinjenju krivičnih dela ili da se prihvata rizik da ona budu počinjena.²²²

137. Da je došlo do brkanja između pomoći u smislu činjenice kao takve – čak i ako je ta pomoć zakonita ili nije zabranjena – i pomaganja/podržavanja kao pravne činjenice, u smislu saučesništva sa fizičkim počiniocem krivičnog dela, naročito je očigledno kada većina u Veću kaže da nije mogla da isključi mogućnost "da se prosto radi o tome da je optuženi pružao legitimnu podršku ratnom naporu".²²³ To jeste bila podrška ratnim naporima, no u nadležnosti Veća nikako nije da utvrđuje jesu li ti napori bili legitimni ili nisu. Pored toga, čak i ako se prihvati da oni jesu bili legitimni, time se ne isključuje mogućnost da je ta podrška pomogla/podržala počinjenje krivičnih dela. To je pitanje koje proizlazi iz tvrdnji tužilaštva, a na koje je većina u Veću trebalo da odgovori, što međutim nije učinila. Štaviše, ona se tim pitanjem uopšte nije ni bavila.

138. Doista, svaka pomoć oružanim snagama obično se pruža kako bi se podržali ratni napori i pobedio zajednički neprijatelj. Stoga, u principu, kada neko podržava ratne napore jedne vojske, on to ne radi sa konkretnom namerom da se počine krivična dela.²²⁴ Međutim, pružanje podrške ratnom naporu, u smislu činjenice kao takve, može pravno da se okvalifikuje kao pomaganje/podržavanje u vidu kriminalnog saučesništva ukoliko se tom podrškom značajno daje doprinos krivičnim delima i ako postoji tražena *mens rea* "doprinosioca". Većina u Veću je dakle nerazumno postupila kad je tek ovlaš razmotrila pružanje podrške ratnim naporima u smislu činjenice *per se*, a da nije sprovela pravnu analizu na osnovu nekih od činjenica koje ipak jeste utvrdila.

139. Već sam ukazala na jak moralni autoritet koji je Vojislav Šešelj uživao kod dobrovoljaca SRS-a i drugih pristalica svoje ideologije, što je uostalom i većina u Veću konstatovala, premda nije sagledala koje su posledice toga, i to kako u pogledu podsticanja tako i u pogledu pomaganja/podržavanja.²²⁵ Međutim, za ocenjivanje iz ovog drugog aspekta eventualnog doprinosa Šešelja počinjenju zločina najrelevantniji dokazi su oni iz kojih proizlazi da je Vojislav Šešelj, nakon što je lično razmestio nekoliko jedinica *šešeljevaca* u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nad

²²² Drugostepena presuda u predmetu *Popović i drugi*, par. 1765; Drugostepena presuda u predmetu *Šainović i drugi*, par. 1656, 1663; Drugostepena presuda u predmetu *Blagojević*, par 202, 203.

²²³ V. par. 355 Presude.

²²⁴ U ovom predmetu, mogli bismo čak da izvedemo takav zaključak na osnovu dokaza o *mens rea* optuženog kad je reč o krivičnim delima deportacije i prisilnog premeštanja, kao što to tvrdi tužilaštvo. V. par. 607, Završni podnesak tužilaštva.

²²⁵ V. par. 347 Presude u kojem većina u Veću to pitanje uzima u obzir isključivo kada razmatra delo podsticanja V. takođe P1074, str. 38.

njima imao *de facto* kontrolu.²²⁶ Šešelj je neke dobrovoljce lično postavio na položaj komandanta, a mnogi od njih su od njega već prethodno dobili zvanje vojvode ili bi ga dobili po obavljenom zadatku.²²⁷ Ostajao je u kontaktu sa svojim jedinicama bilo tako što ih je posećivao na frontu, bilo putem redovnih izveštaja koje je dobijao od tih komandanata.²²⁸ On je dakle tačno znao šta se dešavalo na terenu. U spis su uvršteni dokazi koji pokazuju da je Šešelj bio obaveštavan o zločinima koje su počinili neki dobrovoljci, na što on ili nije reagovao ili je, umesto da ih povuče s terena tako što bi iskoristio kontakte kojima se već služio kod zvaničnih vlasti kada ih je regrutovao, odlučivao da ih razmesti na neko drugo mesto.²²⁹ Ovo bi, po mom mišljenju, bilo itekako relevantno za utvrđivanje njegove *mens rea*, da je većina u Veću zaključila da se na to pitanje treba osvrnuti.

140. Kad je reč o *mens rea* Vojislava Šešelja, smatram da neposredni²³⁰ i posredni dokazi u spisu takođe van razumne sumnje pokazuju da je on pružao pomoć i podržavao dobrovoljce SRS-a iako je istovremeno bio svestan da time značajno doprinosi deportaciji ili prisilnom premeštanju nesrba sa teritorija koje je trebalo da budu deo "Velike Srbije", prihvatajući pritom rizik izvršenja drugih krivičnih dela za koja je Veće utvrdilo (s izuzetkom dela pljačke) da su bila počinjena. Vojislav Šešelj je taj rizik prihvatao ne samo kada je držao huškačke govore, kao što sam to već istakla u svojoj analizi o podsticanju, nego je pre svega na taj isti rizik pristao jer nije insistirao na tome da SRS vrši odabir među regrutovanim dobrovoljcima, iako je kriminalna prošlost nekih od njih bila opšte poznata. Prihvatio je taj rizik i time što dobrovoljce koje je indoktrinirao nije podsećao na to da je neophodno poštovati neka osnovna pravila međunarodnog humanitarnog prava²³¹ dok ih je istovremeno pozivao da brane srpske interese i podsećao na zločine koje su počinili Hrvati tokom Drugog svetskog rata. Napominjem da viteška tradicija četnika, na koju se u svojim govorima pred

²²⁶ Svedok Petković je izjavio da nije mogao da donosi važne odluke o razmeštanju bez Šešeljevog odobrenja ili naređenja, P1074 par. 26. Dokazi takođe pokazuju da je optuženi, kao glavnokomandujući četnicima, imao "konačnu reč" u vezi sa svakom odlukom Ratnog štaba. P688 par. 59, 97; P634 par. 27. V. takođe P1058 pod pečatom par. 21; P1056 pod pečatom par. 14; C11 str. 5, 7, 8, 16; C13 str. 5, 7, 9, 12; P1085 par. 27.

²²⁷ Šešelj je neke dobrovoljce čak postavio na položaj komandanta, a mnogi od njih su od njega već prethodno dobili zvanje vojvode ili bi ga dobili po obavljenom zadatku: C10, str.10. V. takođe P217; P128.

²²⁸ V. već citirane dokaze u delu teksta posvećenom podsticanju, a koji se odnose na znanja koja je optuženi imao o događajima na terenu. V. takođe P688 par. 50; P1074 par. 33; C18 par. 39; C14 str. 46.

²²⁹ P1074 par. 39, optuženi nije kaznio Topolu iako je bio obavešten o zločinima koje je on počinio na terenu.

²³⁰ U avgustu 1991, optuženi je jednom prilikom izjavio: "Organizujem intervencije naše gerilske organizacije, određujem ciljeve za napad i tačke koje treba osvojiti.", P39 str. 3; P 1074 par. 64-76; P258 par. 30-32; P31 str. 500; C10 par. 37, 58; P1058 pod pečatom par. 45-47. Veće je usvojilo dokaze koji pokazuju da je optuženi proglasio određene osobe u zvanje "vojvode" iako je znao da su one počinile zločine. V. P217; P218; C10 par. 39; P213 str. 3; Reynaud Theunens T(e) 3809, 3810; P688 par. 50. Naposletku, jedan svedok insajder kaže da je "Šešelj [...] znao da njegovi govori i javni nastupi mogu navesti ljude da učine neke stvari koje inače ne bi učinili", P1074 par. 36.

²³¹ Dokazi pokazuju da se optuženi uopšte nije zalagao za poštovanje Ženevskih konvencija. V. P1053 par. 9, 13; P1085 par. 29; C18 par. 17; P1074 par. 35.

dobrovoljcima Vojislav Šešelj takođe pozivao,²³² nije poznata po poštovanju prava u oružanom sukobu, naročito ne tokom Drugog svetskog rata.

141. S obzirom na dokaze ocenjene u svetlu merodavnog prava, uverena sam da nijedan presuditelj o činjenicama ne bi zaključio da postoji "mogućnost" "da se prosto radi o tome da je optuženi pružao legitimnu podršku ratnom naporu". Nijedan presuditelj o činjenicama ne bi izveo nerazuman zaključak da Vojislav Šešelj nije odgovoran za pomaganje i podržavanje najvećeg broja zločina koje su *šešeljevci* počinili na terenu.²³³

VII. ZAKLJUČAK

142. U svetlu svih dokaza u spisu, Veće je moralo izvesti razuman zaključak da je optuženi odgovoran na osnovu člana 7(1) Statuta po sledećim tačkama Optužnice: tačka 1 (progoni, zločin protiv čovečnosti), tačka 4 (ubistvo, kršenje zakona i običaja ratovanja), tačka 8 (mučenje, kršenje zakona i običaja ratovanja), tačka 9 (okrutno postupanje, kršenje zakona i običaja ratovanja), tačka 10 (deportacija, zločin protiv čovečnosti), tačka 11 (nehumana dela (prisilno premeštanje), zločin protiv čovečnosti), tačka 12 (bezobzirno razaranje sela ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom, kršenje zakona i običaja ratovanja) i tačka 13 (uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namenjenim religiji ili obrazovanju, kršenje zakona i običaja ratovanja).

143. Ovom presudom, većina u Veću je htela ne samo da pruži "originalno" tumačenje razloga u osnovi oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji nakon 1991, kao i razloga u osnovi izvesnih slučajeva "neizbežnog" nasilja u oružanom sukobu, a što nije bilo u njenoj nadležnosti, već je takođe htela da pruži novo tumačenje većeg dela međunarodnog humanitarnog prava merodavnog u slučaju oružanog sukoba, potpuno ignorišući – ako ne i prezirući – brojne aspekte primene i tumačenja tog prava u sudskoj praksi MKSJ-a i MKSR-a.

144. Kad je reč o opštem pristupu većine u Veću u ovom predmetu, ja sam prevashodno uznemirena zbog toga što je ona izgubila iz vida šta je tačno nadležnost veća na Međunarodnom sudu: to je utvrđivanje da li je neki pojedinac odgovoran za kršenja međunarodnog humanitarnog

²³² V. npr. Goran Stoparić, T(e) 2591-2593.

²³³ P1053 par. 13, 14; P1074 par. 36; P528 par. 31, 32; C10 par. 28; P1077 par. 20; P01085 pod pečatom, par. 32.

prava koja su, po navodima tužilaštva, počinjena tokom oružanih sukoba čije su poprište bile bivša Jugoslavija i države nastale nakon njenog raspada.

145. Reći da dokazi pokazuju da izvesna postupanja, za koja tužilaštvo tereti, imaju svoje opravdanje u ratnom naporu koji je štaviše, po mišljenju većine u Veću, bio odbrambeni rat prouzrokovan "nezakonitim" otcepljenjem ili, pak, reći da iz dokaza sledi da su ulične borbe imale komponente /kao u originalu/

/kao u originalu/ dokazani: poput onog da je zajednički cilj UZP-a, za koji tužilaštvo tereti, bio stvaranje Velike Srbije i da je stoga tužilaštvo pogrešno ustvrdilo da je reč o političkom, a ne kriminalnom cilju, ili pak onog da je otcepljenje bilo neustavno, što je navodno bio izvor svih problema koji su zadesili bivšu Jugoslaviju.

147. Svi ti postulati su uz to pomutili viđenje većine u Veću u odnosu na suštinu ovog predmeta, a to je, kao što je sam optuženi izjavio, da "reč može da bude veoma opasno oružje. Nekada može da tuče kao haubica".²³⁴ Naročito kada se, kao u ovom slučaju, rečima podstiče mržnja upravo među onim osobama koje je sam podstrekač regrutovao, organizovao i poslao na bojno polje kako bi se teren očistio od žrtava te mržnje.

148. Uostalom, optuženi je retko kad sporio strašne reči koje je izgovarao, reči koje su potpuno dehumanizovale pripadnike nesrpskih zajednica, a koje su, po mišljenju većine u Veću, "možda" tek bile izraz ratnog nasilja, dakle nasilja koje po svojoj prirodi nije kažnjivo.

149. I doista, veoma ponosan na govor koji je održao u martu 1992. u Malom Zvorniku, Šešelj je pred sudijama Veća u predmetu *Milošević* čak ponovio jednu strašnu reč iz tog govora, a koja se odnosila na Muslimane: nakon što je ispravio prevod hrvatskog simultanog prevodioca, koji je izraz "pogani" pogrešno preveo rečju "pagani", i izjavivši za sebe da je veoma obrazovana osoba koja nikad ne bi mogla za Muslimane monoteiste da kaže da su "pagani", optuženi je izjavio: pogan na srpskom znači "izmet".²³⁵

150. Zaključiću svoje mišljenje time što ću još reći da smo se ovom Presudom vratili mnogo vekova unazad, u ono vreme u istoriji čovečanstva kada se smatralo, kako su Rimljani govorili da bi

²³⁴ P1215, str. 5-6.

²³⁵ P31, T. 43725.

opravdali svoja krvava osvajanja i ubistva političkih protivnika u građanskim ratovima: "*silent enim leges inter arma*".²³⁶

Sastavljeno na francuskom i engleskom jeziku, pri čemu se merodavnim smatra tekst na francuskom.

Dana 31. marta 2016. godine
U Hagu, Holandija

/potpis na originalu/
sudija Flavia Lattanzi

²³⁶ "U ratu zakoni ćute" (Ciceron, *Oratio pro Milone* (Govor u odbranu Milona), 52. p. n. e.).